

Wetenschappelijke studie over de geschiedenis van de voormalige site van de Royale Belge met het oog op het openleggen van de Woluwe

Gerealiseerd door **ERU cvba-fs** voor **Leefmilieu Brussel**

Augustus 2022

Colofon

Opdrachtgever: Leefmilieu Brussel

Havenlaan 86C/3000 – 1000 Brussel

Martin Ohsé

Nel Van Weyenbergh – Marie Fosset

Onderzoek en redactie

ERU cvba-fs – Coopérative d'Etudes et de Recherches Urbaines

Willem Tellstraat 57 – 1060 Brussel

Marie Demanet

Kim Lefebvre (stagiaire)

Charlotte Mauquoy

met medewerking van Lise Lopez

Met de medewerking van Eric Hennaut, historicus

Foto- en cartografierechten: ©ERU cvba-fs tenzij anders aangegeven

Gebruikte acroniemen: ARA, Algemeen Rijksarchief – Handg. K&PI, Archieven van handgeschreven kaarten en plattegronden; ASB, Archief van de Stad Brussel ; KBR, Koninklijke Bibliotheek van België – PrKab, Collectie Prentenkabinet; Centrum Lokale Geschiedenis WB, Archieven Watermaal-Bosvoorde.

Dankbetuigingen: ERU cvba-fs wil graag het begeleidingscomité bedanken, evenals iedereen die heeft geholpen bij het verzamelen van de documentatie, en in het bijzonder: Alison Inglisa, Eole, het Centrum Lokale Geschiedenis van Watermaal-Bosvoorde.

Afb. schutblad: Jacques d'Arthois, *De weg van Bosvoorde naar Oudergem en de Ten Reukenvijver (nabij Brussel)*, 17de eeuw, olie op doek, 57,5 x 75,5 cm, Musée du Louvre, Parijs.

Inhoudsopgave

Inleiding.....	5
I. Historische studie	7
DEEL 1 – DE LANDELIJKE PERIODE – Middeleeuwen – midden 19de eeuw.....	8
Visvijvers aan de rand van het woud	8
De plaats Ten Reuken	8
Bosvoorde bij de bronnen van de Woluwe	8
De vallei, van moerassen tot visvijvers	9
De molen van Bosvoorde	9
Het centrum van Bosvoorde, het kasteel en de slotgracht	11
De vijver van Kapelaan Meeûs	12
De kaart van Ferraris: zicht op de Woluwevallei bij Bosvoorde in de 18de eeuw	13
De Pinnebeek, verschijning en verdwijning, en de visvijvers van het Rood Klooster	15
Industrialisering van de vallei: de distilleerderij van Ten Reuken 1831 - 1902	16
1832 Vestiging van de distilleerderij	16
Aanleg van de weg Bosvoorde - Oudergem: 1835 - 1844	18
De distilleerderij L'Espérance	18
Samenvatting van de hydrologische ontwikkeling van de vallei van de 13de tot het midden van de 19de eeuw.....	23
DEEL 2 - VERSTEDELIJING EN AANLEG VAN DE VORSTLAAN - Eind 19de en begin 20ste eeuw.	24
Een vallei in wording, landschappelijke eigendommen	24
Verstedelijking van het centrum van Bosvoorde, kanalisering van het water.....	27
De aanleg van de Vorstlaan.....	30
Een landschapsproject, de parken Jagersveld, Ten Reuken en Leybeek	30
Het nieuwe Ten Reukenpark	33
Het park en de vijver van de Leybeek	35
Het Senypark (Oudergem)	37
De Appelbloesemgaarde	38
Sanering van de vallei (1925-1953)	39
Samenvatting van de hydrologische evolutie van de vallei - van het midden van de 19de tot het midden van de 20ste eeuw	42

DEEL 3 - NAOORLOGSE PERIODE: VAN DE VESTIGING VAN DE ROYALE BELGE (1970) TOT DE MOGELIJKE HEROPENLEGGING VAN DE WOLUWE	44
Het Collège Saint-Hubert in Ten Reuken	44
De bouw van de Royale Belge (1967-1970)	46
De 'dode arm' van de Woluwe	48
Uitbreiding van de Royale Belge (1983-1985)	50
Vertrek van de Royale Belge	52
Van de 20ste tot de 21e eeuw: Evolutie van de site van de Royale Belge in beelden	53
Naar een heropenlegging van de Woluwe?	58
Samenvatting van de hydrologische evolutie van de vallei - van het midden van de 20ste eeuw tot nu.....	61
II. Conclusie	63
III. Reflecties over het heropenleggen van de Woluwe	66
Bibliografie	70
BIJLAGEN	73
1. Overzicht van de illustraties	73

*Foto 1: Sporen van de Woluwe in het Bosvoorde van vandaag. Links en in het midden, wat overblijft van het historische tracé, een kort stuk van de waterloop op de site van de Royale Belge (ook wel de dode arm genoemd), waarvan beide uiteinden te zien zijn; links is een bouwwerk te zien dat gebouwd werd volgens een plan uit 1873 (zie p. 20). Rechts de rotswaterval in het Ten Reukenpark, rond 1910 aangelegd op de helling die ooit de in 1832 gebouwde molen van water voorzag (zie p. 15 en p. 32).
(Foto's ERU)*

Inleiding

Context en doelstellingen van de opdracht

Deze studie werd besteld om de mogelijke heropening van een deel van de Woluwe te documenteren als onderdeel van een aanvraag voor een stedenbouwkundige vergunning voor de voormalige site van de verzekeringsmaatschappij Royale Belge. Het doel is om het reeds door Leefmilieu Brussel uitgevoerde werk voor de openlegging van het Brusselse deel van de Woluwevallei te voltooiën. De Woluwevallei is in het gewest het best bewaard gebleven, met een groot aantal open ruimtes en openbare parken, maar de waterloop was volledig ingegraven in een grote collector. De werken voor de heropenlegging begonnen in de jaren 2000 in de gemeenten Sint-Lambrechts-Woluwe en Sint-Pieters-Woluwe.

De site van de Royale Belge staat sinds 2019 op de erfgoedlijst (BBHR 23-05-2019). Dit geldt zowel voor het uitzonderlijke gebouw dat er staat als voor de natuurlijke en landschappelijke site.

Het huidige project om de site te verbouwen en herontwikkelen biedt een specifieke kans waarover momenteel wordt onderhandeld. De aanvrager heeft daarom voorgesteld om de stedenbouwkundige lasten toe te wijzen aan de openlegging van de Woluwe op de site.

Methodologie

De studie is gebaseerd op een verzameling documenten uit verschillende archiefcollecties, waarvan sommige online toegankelijk zijn: kaarten en plattegronden, teksten en iconografische documenten. Veel historisch onderzoek dat gepubliceerd werd in de tijdschriften van de geschiedenisvereniging van Watermaal-Bosvoorde HISCIWAB en Folklore Brabançon was van onschatbare waarde, net als de informatie die verzameld werd door het studiebureau dat belast was met de milieueffectenstudie voor het project Vorst 23 en door het studiebureau dat belast was met de landschapsstudie voor het park.

Studiegebied

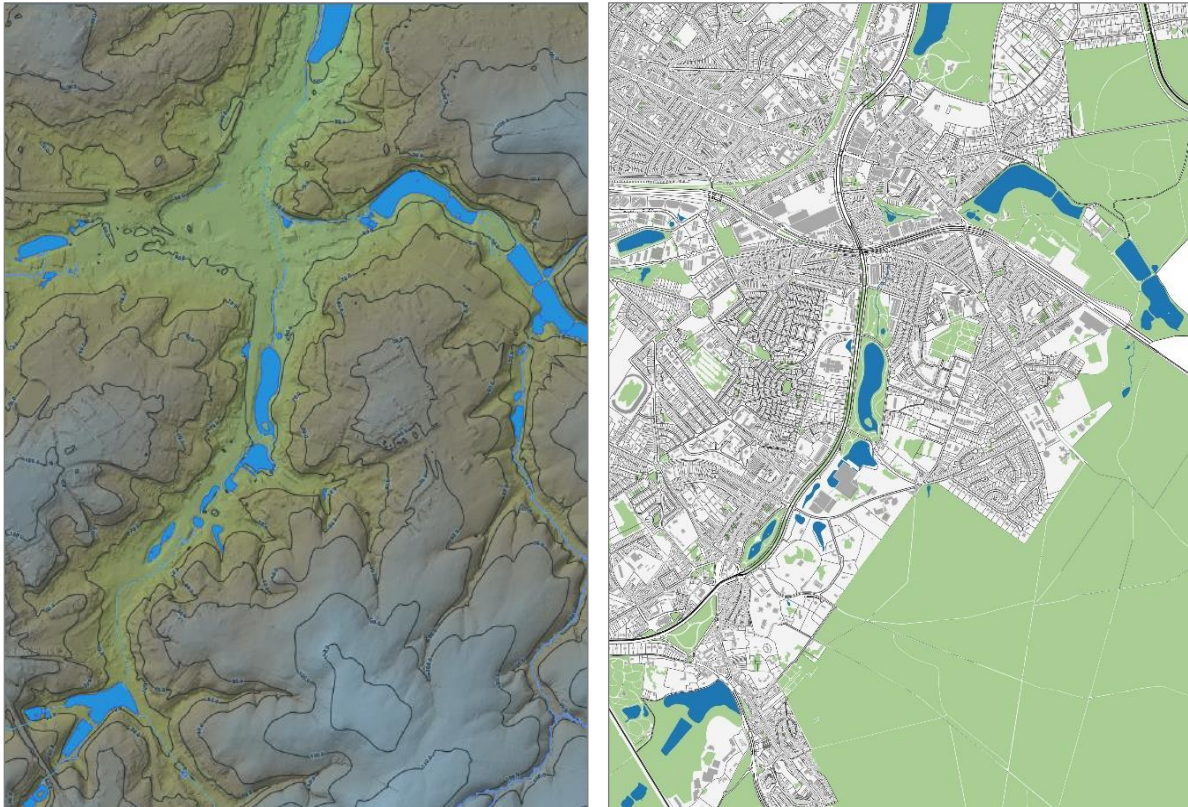
De studie concentreert zich op de site van de voormalige verzekeringsmaatschappij La Royale Belge nv, Vorstlaan 25 en 23, en heeft betrekking op het bredere gedeelte van de Woluwe vanaf de Grote Vijver van Bosvoorde tot aan het kruispunt van de Vorstlaan met het Herrmann-Debrouxviaduct.

Hydronymie

In de loop van de studie bleek het nuttig om de evolutie van de namen van de vijvers, die in de loop van de tijd zijn veranderd, te verduidelijken. Deze tabel vat dit samen.

Woluwe - Hydronymie des étangs et des cours d'eau				
Noms anciens des Etangs ou viviers	Noms successifs	Période	Noms actuels	Depuis
Etang du Moulin	Grand Etang de Boitsfort	XIII-XIXe	Grand étang de Boitsfort	XIIIe
Etang du Château		XIII-XIXe	<i>disparu, comblé en 1867</i>	
Etang du chapelain Meeûs, de la Cure	Coppé, Dewolfs, Etang des Ecoles	XVIII-XIXe	Etang du Leybeek (+/-)	ca. 1950
Etang de la Héronnière (partie Est)	Coppens (1847), Morel, de la Héronnière	XIII-XIXe	étang Hulin, puis Jungers	1961/2000
Etang de la Héronnière (partie Ouest)	Etang St-Hubert (1950), <i>disparu ca.1960</i>	XIII-XIXe	Etang Saint-Hubert, rétabli ca. 1985	
Etang Ten Reuken	Terreuken, Tenrodeken	XIII-1910	Etang de la Royale Belge, Etang AXA	
Etang du Pinnebeek	Pennebeek	XIII-XVIIIe	<i>disparu, comblé en 1796. Mare temporaire</i>	
<i>inexistant</i>			Etang (du parc) Ten Reuken, Tenreuken	ca. 1910
Etang du Moulin	Etang du Moulin à papier (XVIIe), Seny	XIII-XIXe	<i>Comblé pour la création du parc Seny</i>	ca. 1950
Noms des cours d'eau				
Woluwe	Molenbeek, Weule		Woluwe	
Leybeek (La)		XIII-XIXe	Leybeek (Le)	XXe

Context: Huidige geomorfologische situatie - Woluwevallei

Topografische situatie van het betreffende deel van de vallei en verstedelijking van deze site (Urbis)

Bron van de Woluwe: Bosvoorde

De Woluwe ontstaat aan de uitmonding van de Grote Vijver van Bosvoorde. De vijver wordt gevoed door 3 kleine waterlopen die uit 3 beboste valleien komen, onderbroken door een reeks vijvers: de Karregatbeek (die op zijn beurt water ontvangt van de Bocq en de Wollenborre) in de Hoefijzervallei en de Vallei van de Verdrongen Kinderen, de Vuilbeek in de Vallei van de Droge vijver of de Kleine vijver en de Kluizenaarsvijver en de Zwanewijdebeek in de Bezemhoekvallei. De Woluwe ontspringt in de Grote Vijver, vroeger bekend als de Molenvijver, ten noorden van deze laatste ter hoogte van de Terhulpensesteenweg en de Middelburgstraat.

De Woluwe stroomt 21 km noordwaarts (8 km in het BHG) en mondt uit in de Zenne. Voor het gedeelte dat deze studie betreft tussen de Grote Vijver van Bosvoorde en het Ten Reukenpark, volgt de waterloop momenteel een parcours dat nauwelijks zichtbaar is aan de oppervlakte: *'het parcours loopt ondergronds van de Molenvijver tot de Jungersvijver, gelegen langs de Vorstlaan. De rivier stroomt door een koker in de Middelburgstraat naar de grote collector aan de Vorstlaan. Ze komt uit onder een bruggetje in de Jungersvijver halverwege tussen de Nisardstraat en de Charle-Albertlaan. Ze gaat onder deze laatste door en verblijft in de vijvers (...) van AXA voordat ze tegenover het eiland van de Ten Reukenvijver uitkomt. (...)'* (Uit Th. Demey, Bruxelles en vert, p. 428). In werkelijkheid is de overwelfing complexer dan ze lijkt: de Woluwe loopt gedeeltelijk door de Jungersvijver, het grootste deel van haar debiet gaat daar in een koker onderdoor, vervolgens mondt ze uit in de Sint-Hubertusvijver, waarna ze onder het voorplein van de Royale Belge door loopt, maar een deel van het debiet wordt omgeleid om de Grote Vijver te voeden. Ten slotte steekt de Woluwe de Ten Reukenstraat over om uit te monden in de Ten Reukenvijver.

I. Historische studie

fig. 2: J. Werkman en zoon, Beek in Bosvoorde, z.d. (gezicht geschilderd op een bord uit het dessertservies dat Leopold I in 1833 schonk aan Jean-Baptiste Coppieters't Wallant, burgemeester van Brugge; fotografische reproductie), ASB.

3 belangrijke periodes in de ontwikkeling van de site Ten Reuken / Royale Belge

Het hydrologisch stelsel van de site is beïnvloed door verschillende werken die grote veranderingen met zich mee brachten. Daarbij komen 3 belangrijke periodes naar voren:

Periode 1 – van de middeleeuwen tot het midden van de 19de eeuw. In deze periode werden visvijvers aangelegd en werd de site Ten Reuken geleidelijk aan geïndustrialiseerd.

Periode 2 – eind 19de tot midden 20ste eeuw – het dorp Bosvoorde verstedelijkte, de waterlopen werden gekanaliseerd en overdekt, de Vorstlaan werd aangelegd en er werd een nieuwe vijver aangelegd in een landschapspark. De vijver en het park kregen de naam Ten Reuken.

Periode 3 – Naoorlogs tot nu. Installatie van een collector onder de Vorstlaan en vestiging van de Royale Belge in 1970: het hydrografisch netwerk werd radicaal gewijzigd.

Visvijvers aan de rand van het woud

Deze kaart uit 1659 van het Zoniënwoud (georiënteerd zuid-noord), een van de oudste nauwkeurige kaarten, toont de keten van vijvers of visvijvers tussen het Rood Klooster en de Grote Vijver van Bosvoorde, gelegen aan de bosrand. Er zijn aanduidingen van de plaats *Ten Reuken* en *Pinnebeek*, op het kruispunt van wegen, de ene komend van Bosvoorde en Watermaal, de andere doorkruist het woud richting het Rood Klooster. Er zijn twee waterpartijen, waarvan de kleinste langwerpig is en wordt afgesneden door de bosweg. Tussen het dorp Bosvoorde en Ten Reuken slingert een enkele waterloop, de Woluwe; het tracé loopt tussen de twee vijvers van Ten Reuken door.

In de Woluwevallei is de site die het onderwerp is van deze studie de plaats Ten Reuken (of soms Terreuken) aan de rand van het Zoniënwoud. Deze naam komt al heel vroeg voor op de kaarten van Brussel, niet ver van het dorp Bosvoorde, op de weg die leidt naar de priorij van het Rood Klooster. De plaats wordt gekenmerkt door de aanwezigheid van een grote vijver, die deel uitmaakt van een belangrijke keten van waterlichamen die geïrrigeerd worden door de Woluwe en haar zijrivieren die langs het Zoniënwoud lopen. De vijver bij Ten Reuken heeft peervormige contouren die vandaag de dag nog steeds herkenbaar zijn. Hij loopt door in een kleiner waterlichaam dat in het woud stroomt, de Pinnebeek, die nu is verdwenen maar mogelijk opnieuw kan worden ontwikkeld. De oorsprong van deze twee vijvers houdt waarschijnlijk verband met de ontwikkeling van het dorp Bosvoorde.

De verstedelijking van Bosvoorde gaat terug tot de 13de eeuw. De dorpskern ontstond bij de bronnen van de Woluwe, in een open plek in het woud, na de verhuizing van het hertogelijk jachtdomein vanuit Leuven

ten tijde van Hertog Jan I in de 2de helft van de 13de eeuw, waarmee een permanent prinselijk jachtverblijf ontstond.

Het jachtreservaat brengt heel wat administratie en talrijke gebouwen met zich mee: het kasteel en de residentie van de opperjachtmeester, een kapel, een pluimveehouderij en zeer grote kennel, enz. Om de administratie en de roedel van bijna honderd honden te kunnen bevoorraden, moeten lokale productie, veeteelt, visserij en de productie van meel en brood worden ontwikkeld.

De vallei, van moerassen tot visvijvers

Vanaf het einde van de 13de eeuw, toen religieuze gemeenschappen (het Klooster Hertoginnedal en de Priorij Rood Klooster in Oudergem) en heerlijkheden (het jachtdomein en hertogelijke landgoederen in Bosvoorde) werden gevestigd, werd het hydrologische netwerk van de Woluwe gekenmerkt door visvijvers, door de ontwikkeling van omgevormde moerassige gebieden waarvan de economische functie, de visteelt, in die tijd doorslaggevend was.

Figuur 2: J.-B. Collaert, gravure naar Hans Bol, de vijvers van Bosvoorde en de Terhulpensesteenweg, 16de eeuw (KBR PrKab)

Hoewel het berglandschap in deze gravure denkbeeldig is, is de vorm van de waterpartij, met zijn relatief rechte randen, doorgangen en hoeken, kenmerkend voor visvijvers. Deze kenmerken zijn terug te vinden op andere sites die rond dezelfde periode werden aangelegd, zoals de vijvers van het Rood Klooster en de Abdij Ter Kameren in Elsene. Opgemerkt moet worden dat de waterlopen meestal zo zijn aangelegd dat ze langs de visvijvers lopen, wat het gemakkelijker maakt om het beheer ervan te organiseren, met name door ze leeg te laten lopen om de vis te oogsten en ze indien nodig weer aan te vullen door water uit de nabijgelegen waterloop te halen.

De molen van Bosvoorde

Deze zelfde visvijvers werden ook gebruikt als energiebron voor een molen. De installatie van een gemeenschappelijke molen, met hertogelijke toestemming, aangedreven door het water van de Woluwe, net stroomafwaarts van de grote vijver, vormde een aanvulling op de middelen van het dorp. De molen wordt al in 1270 genoemd (Paulissen) en in 1282 komt hij voor in een oorkonde van Hertog Jan I, als een bron van inkomsten die ten goede zal komen aan de Sint-Hubertuskapel die in het dorp zal worden gebouwd. Door zijn naam te geven aan het waterlichaam, getuigt de molen van het belang van deze functie. De molen behoorde tot 1794 toe aan de opeenvolgende vorsten, werd na de Franse Revolutie een nationaal bezit en werd in 1867-68 herbouwd aan de Middelburgstraat nr. 1. Het waterrad werkte

rond 1880 nog altijd, aangevuld met een stoommachine. Het gebouw verdween pas na de oorlog van 14-18. Het werd verkocht en vervangen door een nieuw pand (tegenwoordig bekend als *de Kasbah*). (cf. R. Nevens, *Le Moulin (...) Chroniques* nr. 23, 2001)

Figuur 3: De molen aan de rand van de Grote vijver van Bosvoorde, A. De Bruyn, ARA Handg. K&PI 143 (in: *Atlas van de ondergrond van Watermaal-Bosvoorde*).

Hierboven toont de plattegrond op het zuiden de noordwestelijke rand van de Grote Vijver, langs de Terhulpensesteenweg (rechts) en een beplante laan (de toekomstige Middelburgstraat) die langs de rechtgetrokken waterloop loopt, evenals bruggetjes en de molen met zijn rad.

Er wordt vanaf het einde van de 13de eeuw (1292) ook zo'n molen genoemd in Ten Reuken, maar er is geen preciezere informatie beschikbaar. (Zie Delhaye, *Histoire des quartiers Les abords de la rue de l'Hospice à Boisfort*, HISCIWAB, 2016)

Figuur 4: De molen, tekening toegeschreven aan Jacques d'Artois, midden 17de eeuw, KBR Prentenkabinet. (In: A. De Bardzki-Granon, *De Bezemhoek, Erfgoed Brussel* nr. 23-4, 2017)

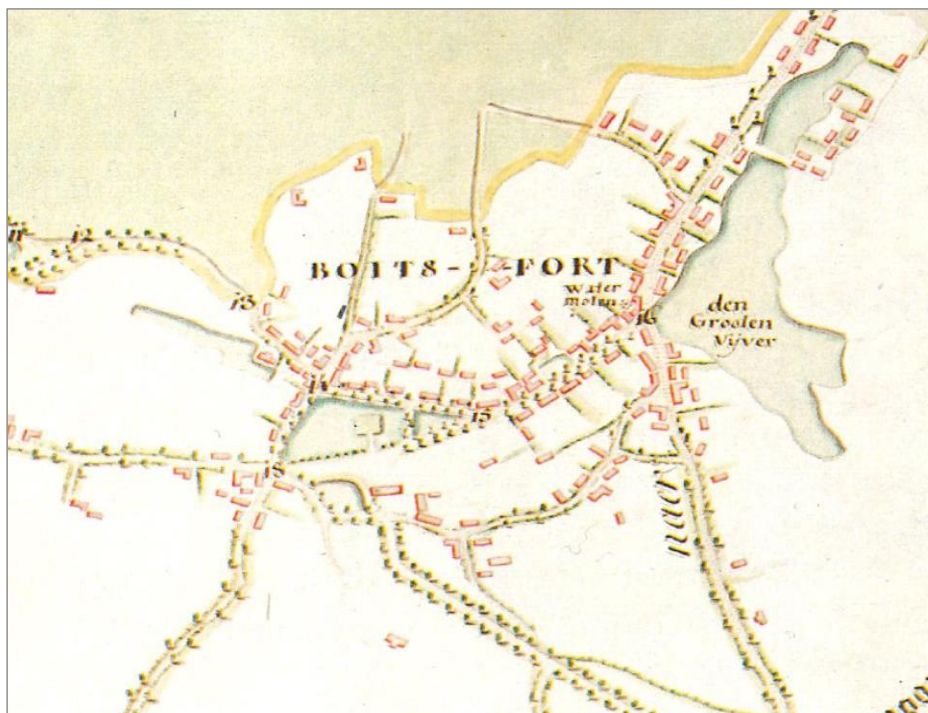
Het zicht op de molen van de Grote Vijver, zoals toegeschreven aan Jacques d'Artois (1613-1665), een schilder die enige tijd in het Rood Klooster verbleef, vertelt ons hoe de waterpartij in het landschap past. (O. Dresse, *Watermaal-Bosvoorde, historische schets*, Folklore Brabançon nr. 143, 1959). We zien de molen met zijn schilddak, vergelijkbaar met de tekening van De Bruyn; de tekening geeft ook informatie over het uiterlijk van de oevers: het nauwkeurige oog van de schilder geeft de kruidachtige en struikachtige vegetatie weer, wat aangeeft dat de waterkant vrij natuurlijk was gehouden.

Het centrum van Bosvoorde, het kasteel en de slotgracht

Het jachtpaviljoen wordt aangelegd midden in een grote waterpartij, die een slotgracht vormt, in het centrum van Bosvoorde, op enige afstand van de Grote Vijver en de molen. Ten tijde van Maximiliaan van Beieren, aan het einde van de 17de en het begin van de 18de eeuw, werd de plek grondig verbouwd. Het uitzicht vanuit Derons biedt een architecturale weergave hiervan en van zijn plaats in het landschap. Het gebruik als heerlijkheid duurde tot de 18de eeuw onder het bewind van Karel van Lotharingen; de ruïne van het kasteel werd in 1776 gesloopt.

Figuur 5: Zicht op het kasteel van Bosvoorde, tekening door F.J. Derons (eind 18de eeuw), Archieven van Arenberg, Edingen.
(In: A. De Bardzki-Granon, *De Bezemhoek, Erfgoed Brussel* nr. 23-4, 2017)

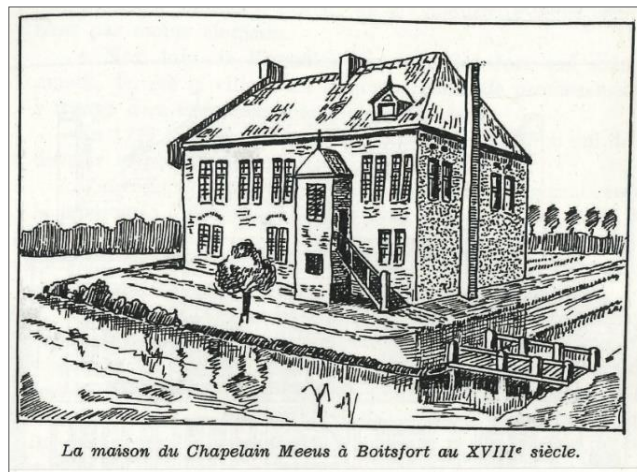
Figuur 6: Kaart van de parochie Watermaal uit 1782, uittreksel. (ARA handgeschreven kaarten en plattegronden, 2401) NB. de plattegrond is op het zuiden georiënteerd, het Zoniënwoud staat bovenaan de plattegrond. De gebouwen en waterpartijen zijn duidelijk zichtbaar, maar de waterlopen zijn niet weergegeven.

De vijver van Kapelaan Meeûs

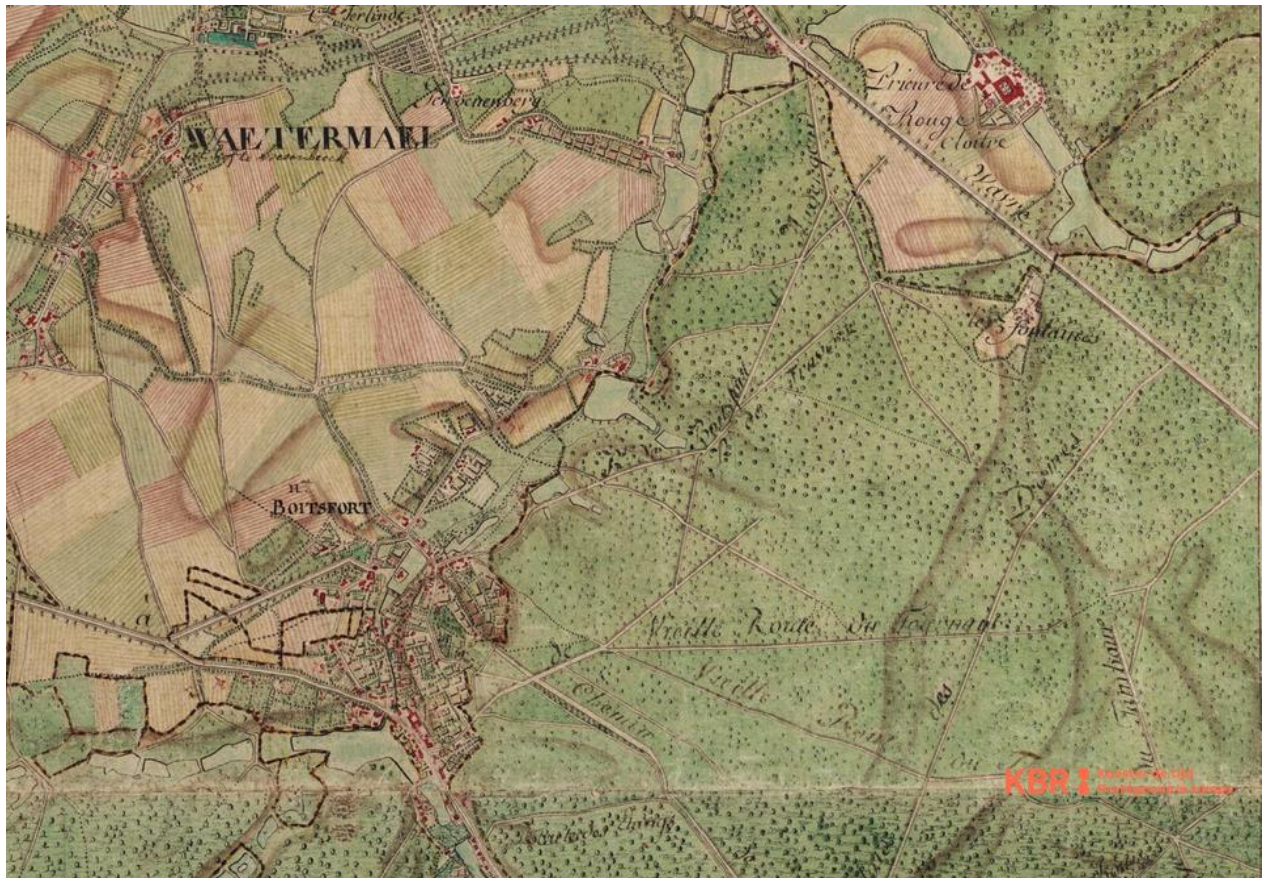
Figuur 7: De grote vijver van het kasteel en de bijgebouwen van het hertogelijk jachtpaviljoen in de 18de eeuw (ARA Handg. K&PI 2994)

Deze voorstelling van het noorden van de vijver van het kasteel en het huis van kapelaan Meeûs, omringd door een waterpartij, geeft informatie over de twee waterlopen: de Leybeek aan de uitgang van de kasteelvijver en de Woluwe, die van de kasteelvijver gescheiden is door de dijk beplant met een dubbele rij bomen (de toekomstige Woluwestraat, nu Jagerijstraat). Ook opmerkelijk zijn de bruggen en 2 hydraulische constructies: de ene vormt de voorkant van de koker in de vijver bij de uitmonding van de Leybeek, en de andere lijkt een sluisdeur te zijn op de Woluwe, die door de vallei meandert.

Figuur 8: De hier getoonde interpretatie van het huis van de kapelaan werd gepubliceerd in een artikel van Joseph Hilson, *La vallée de la Woluwe*, in: *Le Folklore Brabançon*, nr. 150, juni 1961.

De kaart van Ferraris: zicht op de Woluwevallei bij Bosvoorde in de 18de eeuw

Figuur 9: Joseph-Johann-Franz Ferraris, Kabinetskaart van de Nederlanden opgemeten op initiatief van de graaf van Ferraris, 1:11520, z.p., z.n. 1771-1778. Detail van de Woluwevallei tussen de Grote Vijver van Bosvoorde en de priorij van het Rood Klooster. (KBR)

De hoge mate van nauwkeurigheid van de Ferraris-kaarten en hun grafische weergave, evenals de kleurnuances, bieden gedetailleerde informatie over topografie, de verstedelijking en het milieu. De legenda toont een aantal natuurlijke en in cultuur gebrachte gebieden, zodat een vergelijking kan worden gemaakt met de huidige situatie. De valleibodem bestaat voornamelijk uit weilanden, die een bufferzone vormen tussen het woud in het zuidoosten en de gewassen op de westelijke helling. De wegen en paden hebben namen. De Molenvijver, gelegen tussen het dorp Bosvoorde en het Zoniënwood, verschijnt met zijn keten van opeenvolgende vijvers gevormd in de 3 valleien die hem voeden. De Molenvijver wordt begrensd door de Terhulpensesteenweg, die al dichtbebouwd is langs de Bezemhoek, die diep het woud in loopt. Tegenover de vijver staat onder meer een groot vierkant gebouw, de Jagerveldhoeve (?). Op het kruispunt van de wegen duidt een kruis de molen aan en een donkere lijn de beek die langs de Middelburgstraat loopt.

Het dorp Bosvoorde is al groot, het centrale waterlichaam of de **Kasteelvijver**, een soort slotgracht met rechthoekige vormen, omringt nog steeds het kasteel (hij zal in 1869 worden gedicht). Vandaaruit stromen 2 waterlopen: **de Leybeek** in het noordoosten en **de Woluwe** iets zuidelijker maar met een parallelle en meer bochtige loop die al snel de langgerekte vijver van Kapelaan Meeûs vormt (later de Coppévijver, daarna de Pastorijvijver). De Woluwe vervolgt haar weg en kruist de Reigerbosvijver (naam en functie onder Aartshertog Jan) in de vorm van een boemerang, voordat ze haar weg hervat en de Ten Reukenvijver vanuit het oosten omzeilt en tussen deze vijver en de Pinnebeek doorglipt.

Op de site van Ten Reuken is de vijver herkenbaar aan zijn karakteristieke vorm. Er valt te zien dat de oevers regelmatig beplant zijn, hij loopt door in de kleine visvijver de Pinnebeek, iets minder langgerekt dan op het plan van Vosterman uit 1659, die zich uitstrekt tot aan de weg van het Rood Klooster zonder deze over te steken. De aanwezigheid van de 2 waterlopen, de Leybeek en de Woluwe, is duidelijk verschillend, waarbij de Woluwe veel meer lijkt te kronkelen dan de Leybeek.

De Ten Reukenvijver wordt in het noorden begrensd door de buurtweg die Bosvoorde met Oudergem verbindt (nu de Ten Reukenstraat), waardoor verstedelijking mogelijk werd: enkele gebouwen vormen het gehucht Ten Reuken (6 huizen in het begin van de 19de eeuw).

De valleibodem wordt begrensd door een bruine schaduw die de grenzen van het overstromingsgebied aangeeft, waarin, afhankelijk van de periode, de waterpartijen meer of minder veranderlijk van vorm zijn.

Figuur 10: Zoom op Bosvoorde, Joseph-Johann-Franz Ferraris, Kabinetskaart van de Nederlanden opgemaakt op initiatief van de graaf van Ferraris 1:11520, z.p. z.n. 1771-1778.

De hertogelijke Ten Reukenvijver, of Ten Reuken of Roedeken-Reuken volgens Sander Pierron; zou betekenen 'vijver die een goede geur verspreidt'. Andere betekenis: ontgonnen gebied. (Vgl. *Histoire de la Forêt de Soignes vol. 1* door Sander Pierron)

De Pinnebeek, verschijning en verdwijning, en de visvijvers van het Rood Klooster

Figuur 11: Zoom op de vijvers, Joseph-Johann-Franz Ferraris, Kabinetskaart van de Nederlanden opgemaakt op initiatief van de graaf van Ferraris 1:11520, z.p. z.n. 1771-1778.

Op de Ferrariskaart is de kleine Pinnebeekvijver kleiner dan op het plan van 1659 en raakt hij de dreef zonder die over te steken.

In 1515 was deze Pinnebeke of Pinnebeekvijver een vijver in Bosvoorde die gepacht werd door de priorij van het Rood Klooster (zie de BIM-nota 'De Pinnebeek'). Verder stroomafwaarts liggen een reeks andere vijvers, visvijvers en een molen (later bekend als de Papiermolen) dicht bij de priorij van het Rood Klooster, waartoe ze tot de Franse Revolutie behoorden.

De Pinnebeekvijver werd in 1796 gedicht, maar verdween niet helemaal. Het is nog altijd een overstroombare zone.

In 1822 werd de hertogelijke vijver Ten Reuken, net als het hele Zoniënwood, eigendom van de Société Générale pour le développement de l'Industrie (wet van 26 augustus 1822). De Société Générale verkocht een groot deel van haar grond rondom het woud, wat resulteerde in grootschalige ontginning en een aanzienlijke vermindering van het bladerdak. De site ging door verschillende handen tot 1831.

Industrialisering van de vallei: de distilleerderij van Ten Reuken 1831 - 1902

De stedelijke ontwikkeling nam toe in het midden van de 19de eeuw en hoewel ver verwijderd van de communicatienetwerken die deze ontwikkeling bevorderden, kende Bosvoorde (dat groeide van 1.278 inwoners en 350 huizen in 1786 tot 3.825 inwoners in 1840) ook een zekere mate van industrialisatie. De aanwezigheid van water vormde hier de drijvende kracht voor: er stond nog steeds een molen aan de Terhulpensesteenweg en er werd een brouwerij gebouwd in de Middelburgstraat, maar de vestiging van een distilleerderij op de noordelijke oever van de Ten Reukenvijver vormde de belangrijkste industriële site van de gemeente. Talrijke documenten uit het Algemeen Rijksarchief, bestudeerd en gepubliceerd door HISCIWAB (R. Nevens, 1999 en W. Delhaye, 2019) geven een overzicht van de hydrologische situatie van de site gedurende bijna een eeuw.

De oevers van de Ten Reukenvijver zijn bereikbaar via de Alkerstraet, de latere Ten Reukenstraat, een stuk van de buurtweg die van De 3 Linden afdaalt richting Oudergem, en in het bijzonder naar de Papiermolen, een eigendom dat toebehoorde aan het Rood Klooster. Het pad onderaan de vallei is echter niet erg begaanbaar omdat het vaak modderig is.

De Ten Reukenvijver wordt gevoed door de Leybeek, die kort na het verlaten van de vijver uitmondt in de Woluwe, die er in zuidoostelijke richting omheen stroomt.

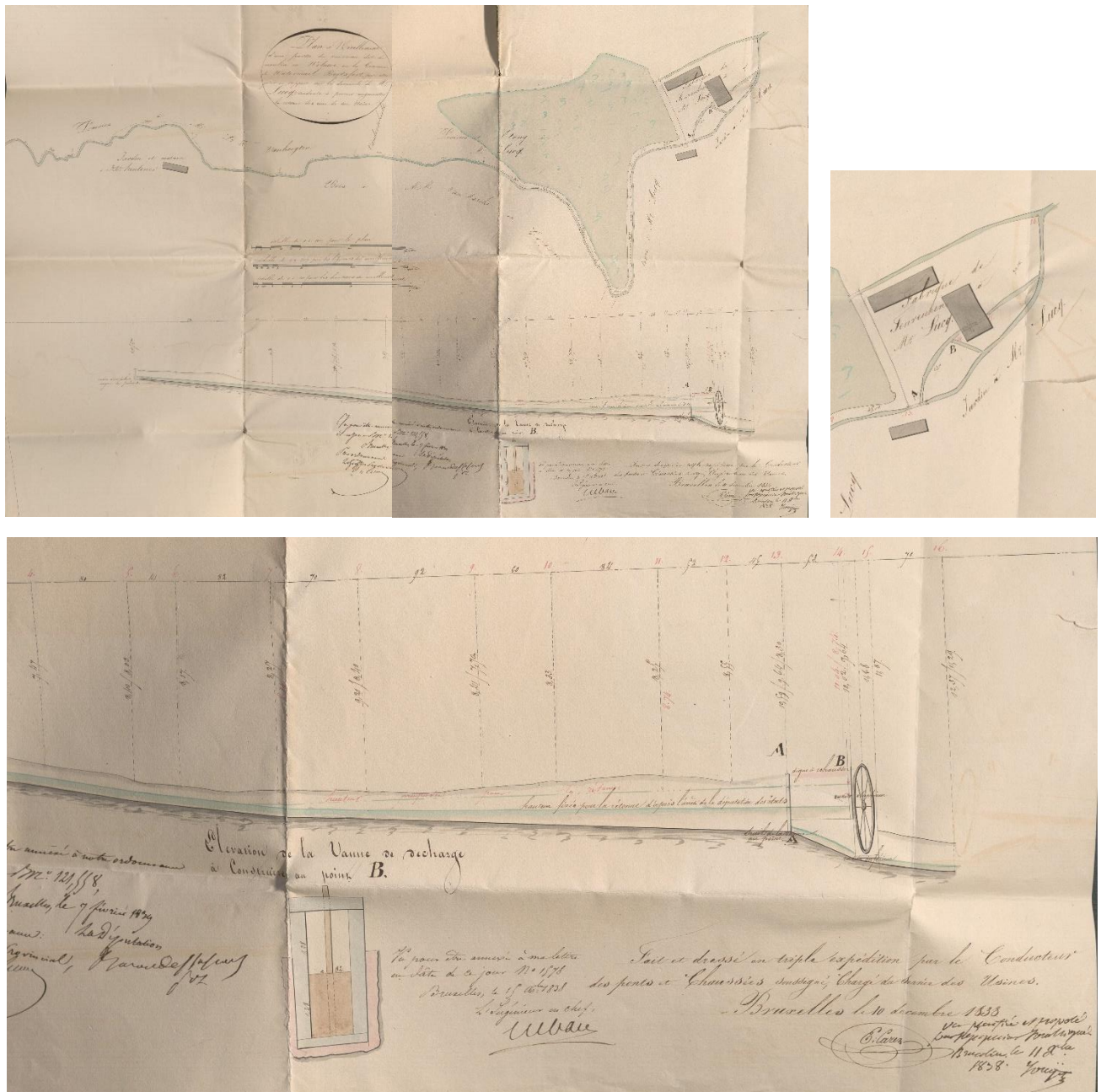
Figuur 12: Zicht op de Ten Reukenvijver en de distilleerderij L'Espérance, circa 1990. Prentkaart. Links staat de fabriek, het eerste gebouw dat in 1832 werd gebouwd, en rechts staan de 6 kleine arbeidershuisjes die in 1867 werden gebouwd door Désiré Hainaut.

1832 Vestiging van de distilleerderij

In 1831 vroeg Edouard **Soleirol** (rentenier) toestemming aan de deputatie van Brabant om een watermolen te bouwen voor het opzetten van een alcoholstokerij op basis van aardappelzetmeel. De vijver leverde het water en de Woluwe zorgde voor de aandrijfkraft. Hij verkreeg de concessie in november en in december 1831 kocht hij het terrein met de vijver op een openbare veiling van de Société Générale. Hij voltooide het eigendom in 1832 met een stuk grond gekocht van Karel Brugelmans (+/- 1 ha) en bouwde een groot rechthoekig gebouw met daarin de distilleerderij en een woning. Daarna vestigde hij de molen op de waterval van de Woluwe net ten noorden van de vijver (peilnagel aangebracht op 7,55 m onder de Molen van Bosvoorde). Hij bouwde de Ten Reukenbrug en verkreeg een vergunning om 18.000 hectoliter alcohol per jaar te produceren.

In 1835 werden de distilleerderij en de vijver (+/- 6 ha) te koop aangeboden en gingen ze naar **J.B. Van Malder**, een Brusselse zakenman, die het verhuurde aan **Albert Lucq**, distilleerder. In 1838 werd een nieuwe vennootschap opgericht: *La Distillerie d'esprit de fécule (...) Lucq et Co.*, waarvoor Lucq een verzoek indiende om de hoogte van de waterretentie te verhogen (en de hydraulische kracht te versterken). Hij voegde een **stoommachine** toe aan het waterrad van de molen en distilleerde ook graan.

De productie was ambitieus: 23.000 hectoliter zetmeelalcohol en 30.000 liter graanalcohol per jaar. Lucq diversifieerde zijn bedrijf en kweekte karpers in de vijver (1400 karpers waren klaar voor de verkoop, evenals andere vissoorten), plantte een populierenbos (500 Canadese populieren) en werkte als molenaar.

Figuur 13: 1838 E. Carez, Plan bij het rapport van de heer Lucq om de waterretentie van zijn fabriek te kunnen verhogen. Grasveld en vijver toebehorend aan de heer Lucq, fabriek toebehorend aan de heer Lucq en opstand van de afvoerklep te bouwen op punt B, gemaakt en getekend in drievoud door de Conducteur van Bruggen en Wegen verantwoordelijk voor de fabrieken op 10 december 1838. Schaal 1:1000 voor het plan (...). Plan en details, ARA

Deze gegevens komen uit inventarissen van twee notariële akten uit 1838 en 1841 (ARA, in: R. Nevens, 1999), de tweede meldt ook zuig- en 'stuwpompen' die water uit de vijver halen via loden leidingen en water leveren aan de fabriek en de koelinstallaties.

De ontwikkeling van de distilleerderij en de waterretentie stroomafwaarts, met het onderhoud van een molen en een waterval, leidde waarschijnlijk tot (de)regulering van het water op de site. De verhoging van het waterpeil van de vijver veroorzaakt ontevredenheid bij de burens stroomopwaarts.

Aanleg van de weg Bosvoorde - Oudergem: 1835 - 1844

De heren J.B. Van Malder en consorten (de heren Devisser-Van Hove en Coppens) dienden in **1835** een verzoek in om de weg die langs de stokerij loopt (van Bosvoorde naar Oudergem) te verhard en de rijweg als concessie te verkrijgen. De moerassige valleibodem is niet erg begaanbaar, de vijvers zijn ondiep en de contouren onnauwkeurig, zoals blijkt uit de verschillende vormen van de waterlichamen op de plannen die wij hebben verkregen en uit de klachten. Om het transport van lokale producten te vergemakkelijken, moesten de wegen begaanbaar zijn zodat de karren niet vast kwamen te zitten. Toen het werk in 1844 was voltooid, werd er een tolpoort geïnstalleerd. (De concessie duurde tot februari 1873, toen ze werd gekocht door de gemeente. Dezelfde weg werd later gekocht door de staat in 1889.) (W. Delhay, Du hameau ... HISCIWAB, 2019).

Figuur 14- De Woluwe bij Sint-Lambrechts-Woluwe, prentkaart. Dit aanzicht geeft een idee van het beboste landschap van de vallei, die ook als weiland werd gebruikt. (Collectie Belfius)

De distilleerderij L'Espérance

In **1841** veranderden de distilleerderij en de vijver van eigenaar: ze werden bij openbare verkoop gekocht door Catherine Walravens, echtgenote van J. G. Devisser, die directeur zou worden van het etablissement met de naam *Distillerie Devisser-Walravens*. Na zijn dood in 1845 werd G.G. Vandendaele (zoon van mevrouw Walraevens) directeur. Hij trad in dienst als bestuurder bij Désiré Hainaut (neef van Albert Lucq).

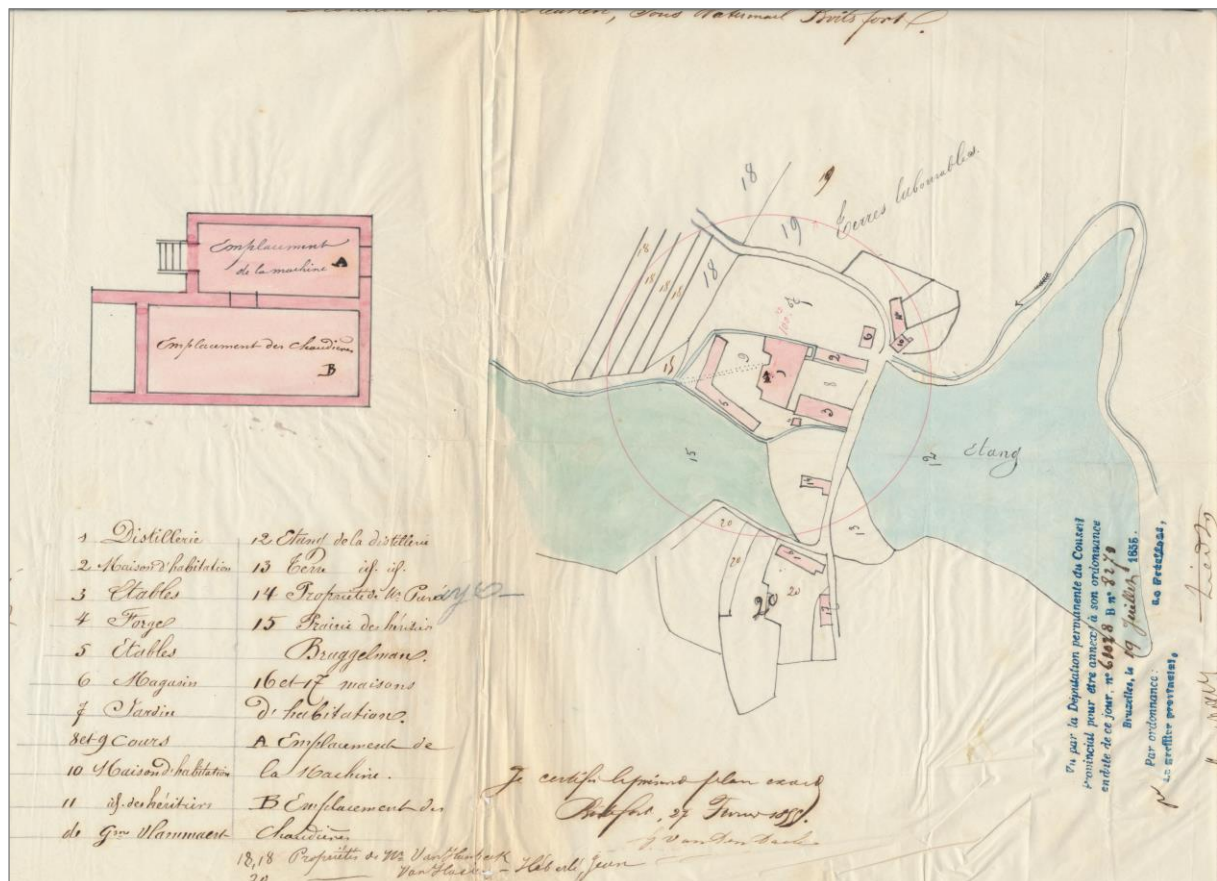
Twee notariële akten (1841 en 1855) die de vestiging beschrijven, geven ons nauwkeurige informatie over de uitrustingen in de stokerij en het bedrijf als geheel, waarvan de activiteiten veel verder gingen dan alleen de productie van alcohol. Dit is een overgangseconomie, ergens tussen landbouw en industrialisering.

Het eigendom besloeg 6,40 hectare en de gebouwen omvatten de distilleerderij, woonvertrekken, een molen en alle bijbehorende uitrustingen, evenals, in 1841, een grote nieuwe koeienstal voor 100 stuks hoornvee, twee kleinere gebouwen, een bakhuis, een smederij en opslagplaatsen, en een grote vijver van

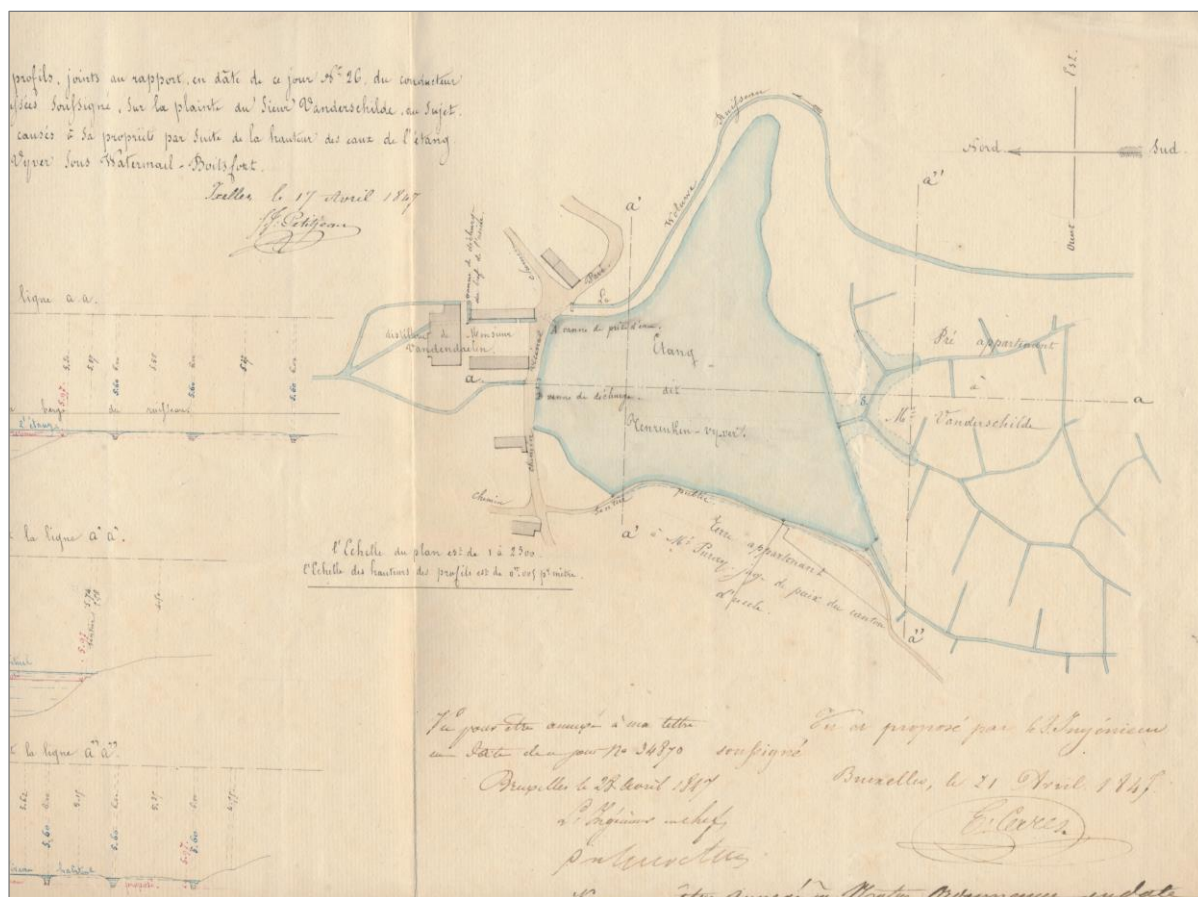
2,84 hectare waarvan de dijken werden beplant met Canadese populieren. Daarnaast werd nog eens 5 ha land beplant met Canadese populieren (500 populieren en fruitbomen volgens de beschrijving uit 1855) en een 'deel van het terrein' van 2,57 ha werd afgegraven voor straatstenen (ongetwijfeld voor de concessieweg). Er is ook sprake van volledig in cultuur gebrachte landbouwgrond.

In 1848 werd de distilleerderij, die nu *L'Espérance* heette, uitgebreid met een herenhuis, smederij, stal, magazijn en aardappelloods.

De modernisering van de stokerij

In 1855 voegde de distilleerderij een stoommachine toe aan de hydraulische molen. Op het plan staan de details van de gebouwen van de distilleerderij en de site van de machine in het centrale gebouw van de distilleerderij (1). De loop van de Leybeek en de Woluwe zijn te zien in 2 takken rondom de distilleerderij. De tekening toont in het blauw de Ten Reukenvijver enerzijds en het weiland van de erfgenamen Bruggelmans stroomafwaarts van de Ter Reukenstraat, wat misschien het waterrijke karakter benadrukt?

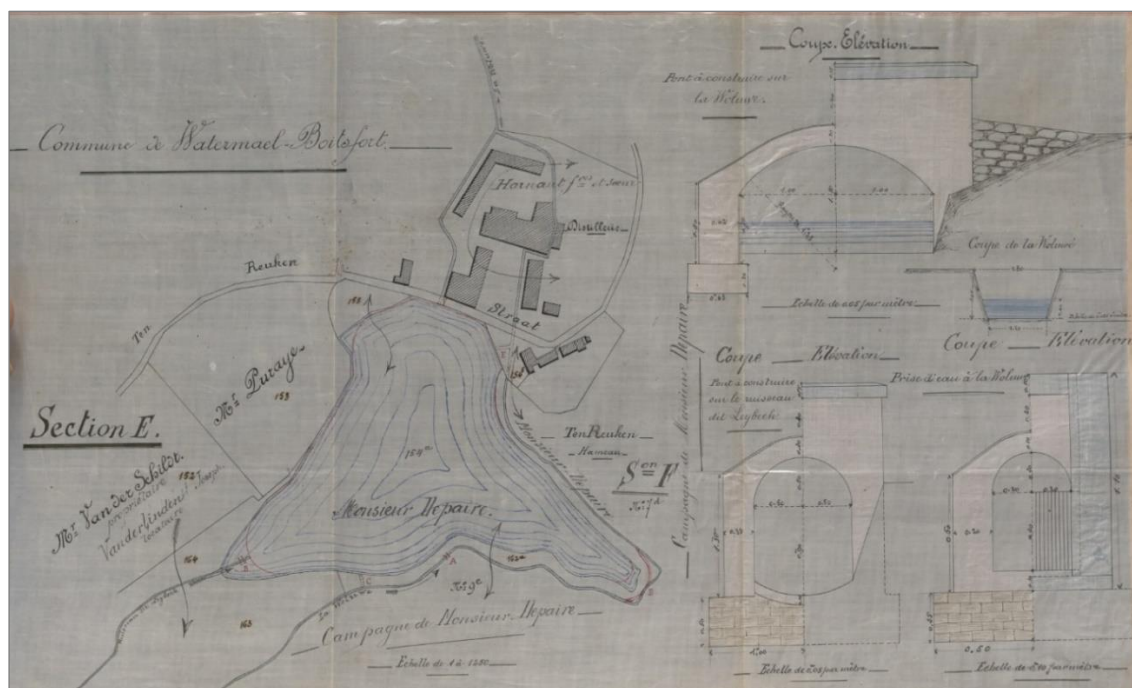

Figuur 16: 1847 E. Carez, ingenieur, Plan van de stokerij van dhr. Vandendaelen en profielen van de vijver (...) gevoegd bij het verslag (...) over de klacht van dhr. Vanderschilde, betreffende de schade veroorzaakt aan zijn goederen ten gevolge van het hoge water van de Ten Reukenvijver Vijver onder Watermaal-Bosvoorde. Er zijn ook de aanduidingen 'geplaveide buurtweg' en de weide van dhr. Vanderschilde te zien, die stroomopwaarts van de vijver ligt. ARA.

Het plan uit 1847 dat werd opgesteld ter ondersteuning van de klacht van de buurman dat zijn weiland was overspoeld door water, toont een reeks waterpaden in het weiland stroomopwaarts van de vijver, wat de zeer natte aard ervan aantoont. Al die kanalen en sloten werden gegraven om het overtollige water af te voeren ...

In 1857 runde Désiré Hainaut de zaak alleen, in 1860 huurde hij de zaak en runde hij hem voor eigen rekening. In 1866-67 distilleerde de fabriek geen aardappelen meer (maar nog wel graan) en werd het terrein geherstructureerd met de optrek van nieuwe gebouwen, waaronder 6 kleine arbeiderswoningen. Na de dood in 1872 van G.G. Vandendaele werd de familie Hainaut eigenaar in 1873 en bleef dat tot 1903, toen het pand werd verkocht en gesloopt om de laan aan te leggen. Er werd niet meer gedistilleerd en de vijver werd verkocht aan J.B. Depaire, een beroemde apotheker en professor, in 1872 (of 73). Hij vestigde zijn eigendom op de site en liet voor zijn tuin in 1895 de plaatselijke bouwer Jean Lievin Driège een ijzeren brug bouwen die nog steeds te zien is op de site van de Royale Belge. (R. Nevens, 1999).

In 1873 maakte de vijver niet langer deel uit van de eigendom van de distilleerderij, die eigendom was van Hainaut, maar van het terrein van de heer Depaire. Het plan toont de gedimensioneerde dwarsdoorsneden van de bouwwerken: de Woluwe in haar kanaal is 1,20 m breed aan de basis, 1,80 m breed aan de top, met een hoogte van 1 m en een diepgang van 40 cm. De hydraulische machine wordt niet vermeld.

Dit andere plan uit 1873 toont de waterinlaten en -uitlaten, inclusief die voor het waterrad, dat er nog steeds lijkt te zijn. Het toont ook de aangeplante bomen op de oevers van de vijver (de Canadese populieren die in de inventaris worden genoemd?).

De Woluwevallei bij Bosvoorde tussen de Grote Vijver en Ten Reuken in 1885

Figuur 19 - Atlas der waterlopen 1885 - ARA

Samenvatting van de hydrologische ontwikkeling van de vallei van de 13de tot het midden van de 19de eeuw

Van zuid naar noord: gedurende 5 eeuwen, van de 13de tot de 18de eeuw, was de situatie redelijk stabiel.

In de 13de eeuw werden al vijvers gebruikt als visvijvers en werden moerassen en overstroombare gebieden in de vallei ontwikkeld, waarbij de waterlopen werden gescheiden van de waterlichamen.

De Woluwe kreeg vorm wanneer ze de Grote Vijver van Bosvoorde in het noorden verliet, (1) ze voedde een gemeenschappelijke molen bij haar vertrek (2), ze werd gekanaliseerd langs een laan, de toekomstige Middelburgstraat, (3) en voedde dan de Kasteelvijver (4). Uit dit bekken, een soort slotgracht die het jachtpaviljoen beschermde, ontsprongen 2 waterlopen die relatief evenwijdig naar het noorden liepen, de Leybeek (5) naar het noorden en de Woluwe (6). De Woluwe voedde of stroomde langs de langgerekte vijver (van Kapelaan Meeûs of van de Pastoor, 7), kronkelde dan door de vallei, sterk meanderend over een kort stuk naar de vijver van het domein Coppens (toekomstig Kasteel Morel, 8), stroomde dan in westelijke richting langs de Ten Reukenvijver (9), liep onder de buurtweg door die van De Drie Linden naar het Rood Klooster leidde en voedde de molen (10) van de distilleerderij Ten Reuken (1832); terwijl de met bomen omzoomde Leybeek, minder bochtig en gedeeltelijk rechtgetrokken, de weiden van het centrum van Bosvoorde naar de Ten Reukenvijver doorkruiste, deze vijver voedde, er naar het noorden uitstroomde (11) en voorbij de distilleerderij samenvloeiende met de Woluwe (12).

Figuur 20: Topografische kaart van de omgeving van Brussel (...) Ch. Van der Straeten, 1848 (Établissement Géographique de Bruxelles, Ph. Vandermaelen) ASB.

DEEL 2 - VERSTEDELIJING EN AANLEG VAN DE VORSTLAAN - Eind 19de en begin 20ste eeuw.

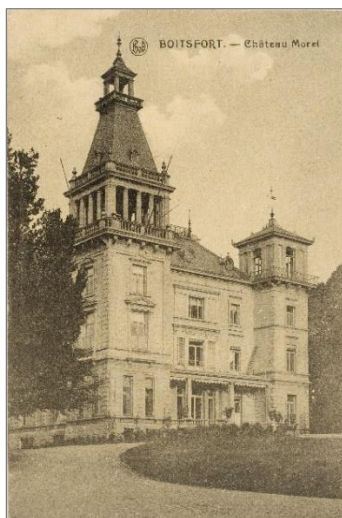
Een vallei in wording, landschappelijke eigendommen

Figuur 21: 1877 Nieuw hypsometrisch plan van de stad Brussel, de vallei is niet veel veranderd sinds 1848. KBR.

Tegen het midden van de 19de eeuw begon de vallei de gegoede burgerij aan te trekken, die hier landgoederen of buitenverblijven stichtte; het landelijke karakter trok al wandelaars aan sinds het einde van de vorige eeuw, maar de aanleg van de spoorlijn in 1854 en de bouw van het station van Bosvoorde stimuleerden zowel de recreatieve functie als de residentiële expansie.

De vijvers vormden een aantrekkelijk kenmerk van het landschap, maar hadden tegelijkertijd te kampen met sanitaire problemen, want ze werden gevoed door steeds meer vervuilde waterlopen.

Figuur 22: Kasteel Morel rond 1900 en het park, ansichtkaarten, Collectie Belfius

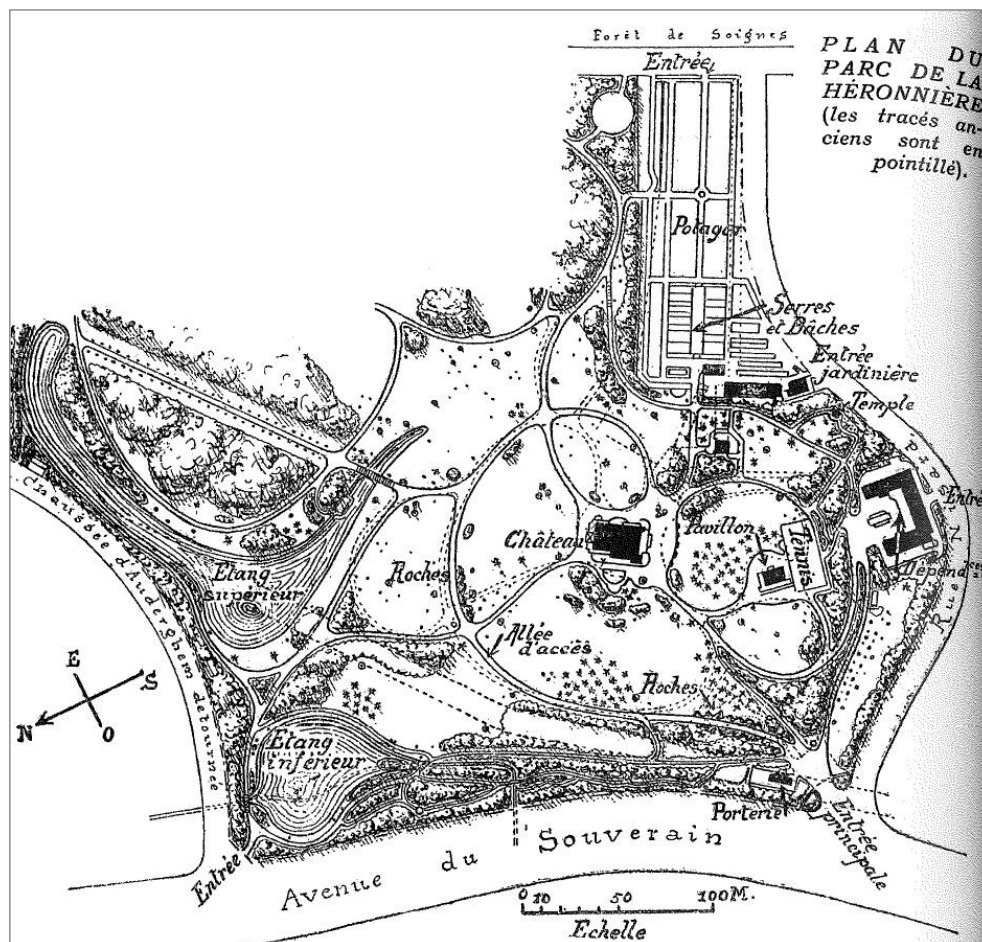
Aan het **einde van de 19de eeuw**, nog voor de Vorstlaan werd aangelegd, veranderden in Ten Reuken een aantal grote landgoederen het landelijke landschap al in tuingoederen en parken. Op de plattegronden zijn de eigendommen en kastelen van Morel (op de plattegrond van 1848 aangegeven als Coppens), Charle-Albert en een aantal anderen te zien. Het plan uit 1848 (hierboven) toont het landgoed van dhr. Kvi Asdi(?) en zijn formele tuin. Een paar jaar later zette apotheker Depaire zijn 'landgoed' op in de buurt van de distilleerderij ... (zie pagina 19)

Het kasteel Charle-Albert, tussen 1870 en 1887 gebouwd door zijn eigenaar, die architect en decorateur was, gaf zijn naam aan de straat die ernaar leidt (een deel ervan werd rond 1905 gewijzigd toen de laan werd aangelegd op de steenweg van Bosvoorde naar Oudergem).

De archieven van de Stad Brussel bevatten een plan getiteld *Traject bij benadering van de infiltratiegalerij die onder het Zoniënwoud moet worden geboord* uit 1870. Dit wijst op een route vanaf het Terkamerenbos langs de Infantedreef en de spoorweg, stroomopwaarts door de 3 valleien waar de bronnen van de Woluwe ontspringen.

Figuur 23: Traject bij benadering van de infiltratiegalerij die onder het Zoniënwoud moet worden geboord ... 1870 (uittreksel uit het plan, met de vijvers van Bosvoorde; de rode lijn geeft de site van de infiltratiegalerijen aan) ASB, PP 669.

hectare besloeg, werd vanaf 1905 opnieuw ontworpen door landschapsarchitect Jules Buysens om het nieuwe deel van het landgoed dat uitkeek op de laan, die was teruggewonnen van de oude weg, te harmoniseren en te verbinden met het bovenste deel dat werd gedomineerd door het kasteel. Dit werk resulteerde in grote grondwerken, beschreven in een artikel gepubliceerd in 1911 (A. Maumené), waaronder een 7 meter hoge keermuur die werd gebouwd om een natuurlijk en schilderachtig ravijn te behouden. Onderaan het terrein werden de 2 vijvers niet langer afgesneden door de weg, maar kregen ze een nieuwe vorm. De bronnen die vrijkwamen door de afgravingen van de laan werden gevaloriseerd door rotspartijen waaruit het water gutste.

Figuur 24: Jules Buysens, Plan van het park van het Reigerbosdomein. A. Maumené, Le château de la Héronnière (...) in: *La Vie à la campagne*, X, 124, 15 november 1911. Bibl. Pechère (O. DeBruyn en B. Fondu, Een andere kunst van het bouwen. *Landschapsarchitectuur en tuinbouwkunst; Erfgoed Brussel* nr. 3-4. September 2012

Versnippering en privatisering van het grondgebied: ooit werden het water en het land gebruikt voor economische en voedingsdoeleinden (visteelt, weiden en akkerbouw, enz.), maar nu werden ze gebruikt voor recreatie en vrijetijdsbesteding en raakten ze steeds meer versnipperd door privé-eigendommen die een nieuwe landschappelijke dimensie kregen. De eigenaars van deze parken deden een beroep op gerenommeerde tuinarchitecten om reliëfs, waterpartijen en waterlopen te creëren. De vallei werd licht gewijzigd, maar de belangrijkste structuren bleven bewaard, tenminste tot de grondwerken voor de laan.

Verstedelijking van het centrum van Bosvoorde, kanalisering van het water

Eind 19de - begin 20ste eeuw: het hele stroomgebied van Brussel werd zwaar getroffen door watervervuiling en overstromingsproblemen. Dit gold voor de Maalbeek en in mindere mate voor de Woluwe. Door de toenemende verstedelijking en industriële activiteit droogden de waterlopen beetje bij beetje op en werden er grote hoeveelheden afval, rioolwater van de bevolking en afvalwater van de op de oevers gevestigde fabrieken en werkplaatsen gedumpt. Al in 1850 bleek het noodzakelijk om **het hydrografische netwerk van Brussel geleidelijk te overdekken en te kanaliseren** (Stratec 2015:31). De riolering, die geen onderscheid maakte tussen beekwater en afvalwater, drong zo het dorp Bosvoorde binnen en binnenkort werden de Woluwe en de Leybeek overwelfd.

Met name de **Leybeek** was al een aantal jaren onderwerp van verzoeken om overwelfing en zal door de afvallozingen veel sneller in een riool veranderd worden dan de Woluwe. De Leybeek ligt dicht bij huizen en was een openbare ruimte, maar raakte veel sneller vervuild dan de Woluwe.

1894-1896 Rond de eeuwwisseling veranderde het hydrologische aspect van het dorpscentrum radicaal. De historische waterpartij, de voormalige slotgracht van het kasteel, nu de vijver van landgoed 'La Villa', werd gedicht en vormde een plek die opnieuw kon worden gebruikt als openbare ruimte.

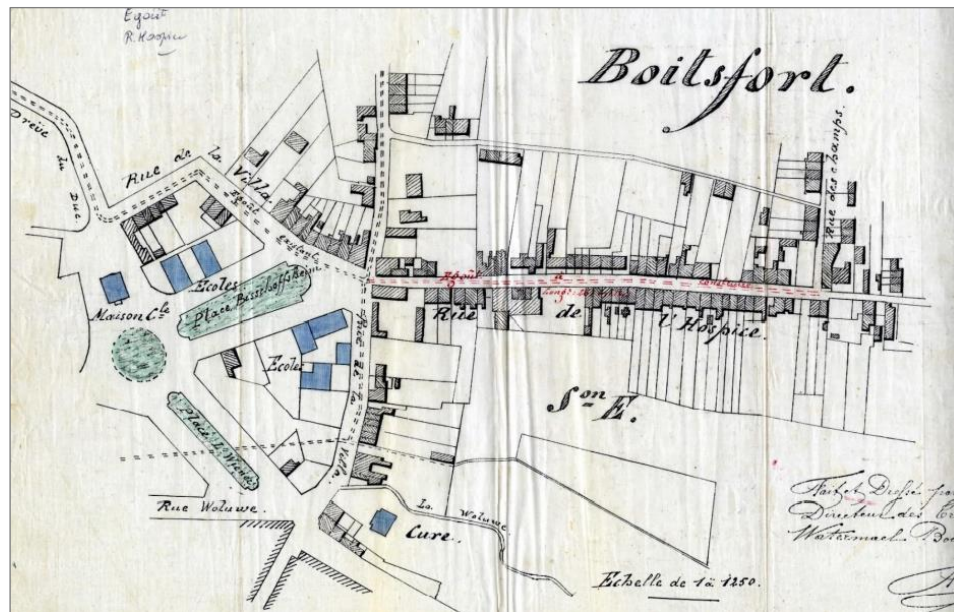

Foto 3: De Woluwe aan de Middelburgstraat voorafgaand aan de overwelfing, historische foto, Centrum Lokale Geschiedenis. Deze foto geeft ons een vrij nauwkeurig idee van de breedte van de waterloop. De Woluwe was een open riool geworden dat het afvalwater van de huizen langs de oevers verzamelde.

De Woluwe, gekanaliseerd maar nog altijd onder de open hemel in de Middelburgstraat, zoals op een foto uit die tijd, werd 'overwelfd' volgens een plan uit 1896, vanaf de Grote Vijver, langs deze straat en de Woluwestraat tot in het centrum, geherstructureerd rond twee pleinen gedomineerd door het stadhuis (verbouwing van 'La Villa').

In 1894 stelde de gemeentelijke landmeter Félix Sterckx een rioleringsplan op dat het bestaande netwerk langs de hoofdwegen in het centrum (Hertogendreef, Villastraat) aanvulde met dat van de Godshuisstraat. Het netwerk omvatte een klein deel van de loop van de Leybeek. Dit riool zou een deel van de vallei en

de Pastorijvijver moeten verlossen van de vervuiling als gevolg van de stedelijke verdichting. Merk op dat op dit plan uit 1894 de Woluwe weer ten zuidoosten van het centrum verschijnt, tegenover het 'scholenblok'.

Figuur 25: Rioleringsplan van de Godshuisstraat (gemeentelijk) opgesteld door Felix Sterckx, gemeentelijk landmeter, 1894. Centrum Lokale Geschiedenis

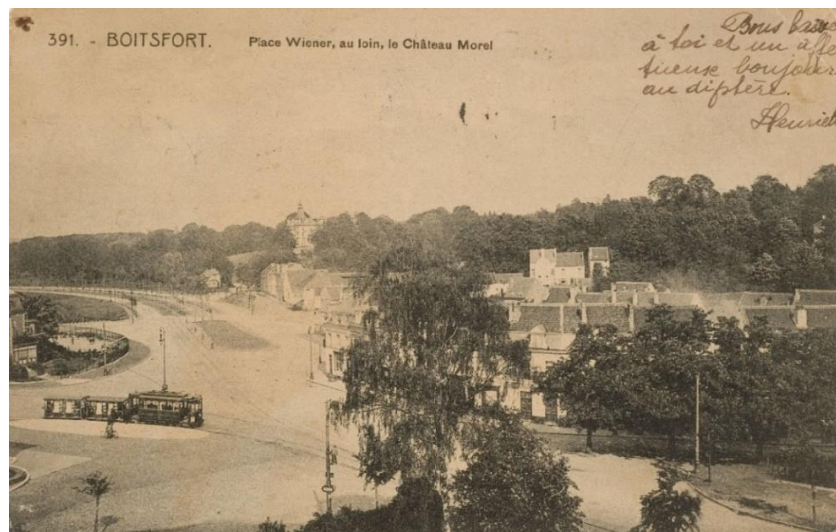
Hierboven is het nieuwe riool in het rood te zien; ook valt de Woluwe in de pastortuin te zien en, niet ver daar vandaan, de gekanaliseerde Leybeek.

Figuur 26: 1896: Project voor het rechtekken van de Woluwe en voor overwelling in het verlengde van de Woluwestraat en de Middelburgstraat in Bosvoorde. Tracés van de Leybeek en de Woluwe, vóór de oversteek van de Vorstlaan. Centrum Lokale Geschiedenis.

Op het overzichtsplan voor het rechtekken en overwelfen van de Woluwe, van dezelfde auteur Félix Sterckx, gedateerd 1896 (op het zuiden gericht en hier ondersteboven afgebeeld), loopt de Woluwe langs de noordkant van de Pastorijvijver (ook bekend als de Schoolvijver), die met geen van beide waterlopen verbonden is. Deze vijver was sinds de vorige eeuw gekrompen en had de reputatie een vervuild moeras te zijn. Het detailplan voor de rechtekking (1896) toont de relatie tussen de Woluwe en de vijver.

De aanleg van de Vorstlaan

Figuur 29: Vorstlaan rond 1910, gezien vanuit het gemeentehuis, oude prentkaart, Collectie Belfius

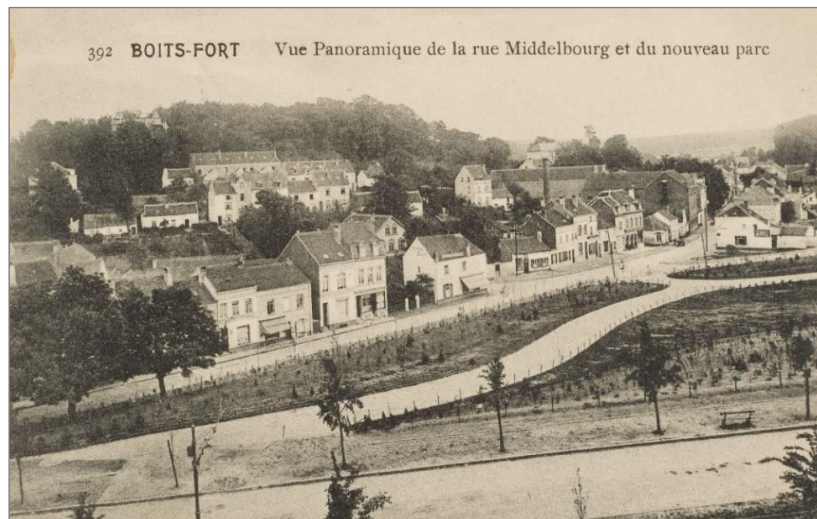
In 1893 bundelde de gemeente Oudergem haar krachten met die van Bosvoorde en pleitte ze voor de tweede keer bij de staat om verbonden te worden met de toekomstige Tervurenlaan. Op dat moment werd deze weg aangelegd volgens een project van wegingspecteur Victor Besme, op vraag van Koning Leopold II, om Brussel met Tervuren te verbinden ter voorbereiding van de Wereldtentoonstelling van 1897. De gemeenten hadden een 15 m brede laan op het oog; in mei 1894 werd de aanleg van deze weg goedgekeurd door de minister van Openbare Werken. In 1896 stelde het Bestuur van Bruggen en Wegen, gesteund door wegingspecteur Victor Besme, een eerste schets op van de weg. De gemeenten begonnen met het omleiden van de Woluwe. Het traject en de noodzakelijke onteigeningen leverden al snel talloze problemen op. Koning Leopold II wendde zich tot de aannemer die verantwoordelijk was voor de werken aan de Tervurenlaan, Edmond Parmentier, om het project in werking te stellen. Die ging in 1898 in gesprek met de Gemeente Oudergem. In 1899 werd een nieuw plan opgesteld: een laan van 41 meter die de Terhulpensesteenweg zou verbinden met de Tervurenlaan. Er werd een overeenkomst getekend tussen de staat en Parmentier, waarin werd bepaald dat de aannemer de onteigeningen en nivelleringswerkzaamheden aan de wegbasis zou uitvoeren binnen 5,5 jaar na de ondertekening van het Koninklijk Besluit dat de onteigening per zone toestond. De staat zou dan een jaar de tijd hebben om de aanleg, de bestrating en de beplanting te voltooien.

Op **20 juni 1901** werd het Besluit dat de onteigeningen goedkeurde van kracht en begonnen de aan Parmentier opgelegde termijnen voor de aanleg van de nieuwe laan te lopen. De werkzaamheden gingen van start, maar al in 1902 kwam het project tot stilstand door administratieve blokkades die pas in 1909 werden opgeheven.

Een landschapsproject, de parken Jagersveld, Ten Reuken en Leybeek ...

De aanleg van de laan kende zijn ups en downs en vorderde slechts in kleine etappes, maar het algemene project evolueerde. Zo werd besloten de hele valleibodem van Bosvoorde en Oudergem te verfraaien en het landschappelijke karakter ervan te bewaren, wat leidde tot de aanleg van verschillende parken en de herstructurering en verbetering van de waterpartijen. Dit zijn het Jagersveldpark, het Leybeekpark en het Ten Reukenpark. De historische informatie over dit programma en de werken is relatief onvolledig. Zo hebben we weinig informatie over de aanleg van het Ten Reukenpark, maar wel wat meer over het Jagersveldpark. In 1904 stelde Leopold II voor om een square aan te leggen tussen de toekomstige laan

en de Grote Vijver van Bosvoorde, langs de Middelburgstraat, dat het Jagersveldpark zou worden. De koning kwam persoonlijk tussenbeide en droeg Parmentier op de site te beschermen tegen bouwactiviteiten en beloofde subsidies (78.000 frank uit het fonds van het Kroondomein). Parmentier kwam de projecten in juni presenteren aan de gemeenteraad van Bosvoorde. Problemen vertraagden echter de voltooiing en maakten ingrijpen door de vorst noodzakelijk. Als erkenning voor deze vrijgevigheid stelde de burgemeester van Bosvoorde aan de gemeenteraad voor om de verkeersader de naam 'Vorstlaan' te geven. Het park werd ontworpen door landschapsarchitect Louis-Léopold Vander Swaelmen in samenwerking met zijn zoon Louis, stedenbouwkundige en landschapsarchitect (die in 1920 de tuinsteden Le Logis en Floréal ontwierp). (Th. Demey, Bruxelles en vert, 2010).

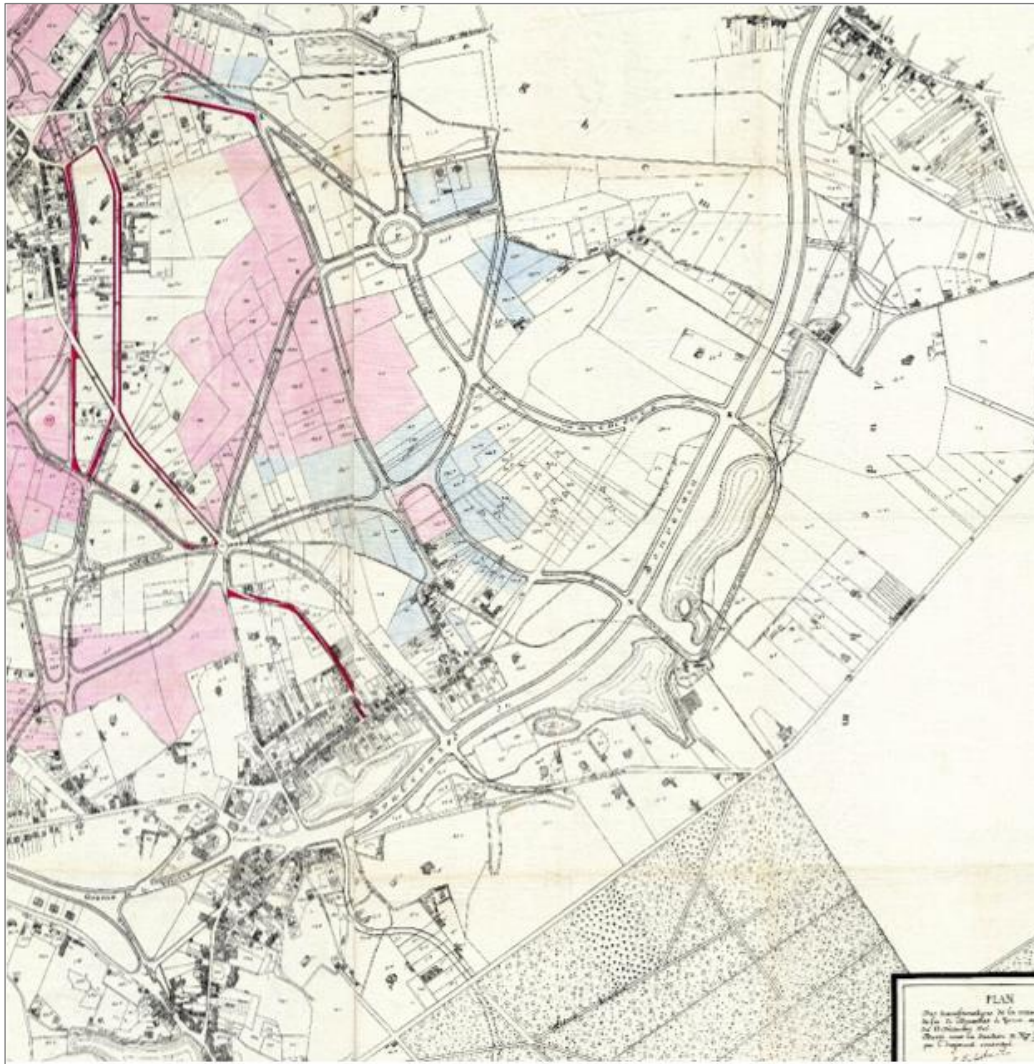
Figuur 30: Het Jagersveldpark en de Middelburgstraat rond 1910. Prentkaart, Collectie Belfius

In maart **1907** organiseerde een overeenkomst tussen de Belgische staat, vertegenwoordigd door Graaf De Smet De Naeyer, minister van Financiën en Openbare Werken, de grondruil voor het tracé van de laan en de reorganisatie van het stadscentrum. Deze overeenkomst uit 1907 voorzag in een grondruil en 'de aanleg van het gebied rond de vijver omgeven door een openbaar square dat de Staat heeft aangelegd aan de linkerkant van de nieuwe laan tussen de Villastraat en de Valkerijstraat' (d.w.z. het toekomstige Leybeekpark), terwijl de gemeente zich ertoe verbond de straat aan te leggen die de Luchtschipstraat zou worden genoemd. (W. Delhay, HISCIWAB 2016). We begrijpen dat de site vervuild was, want in de overeenkomst staat dat 'alleen regenwater van de toekomstige straat en de naburige terreinen in de voornoemde vijver mag worden geloosd'. Bekend als Schoolvijver vanwege de nabijheid van de nieuwe schoolgebouwen in het naburige blok. De site werd pas in de jaren 1950 voldoende gesaneerd.

Met hetzelfde doel om de vallei te verbeteren, werd de Grote Vijver van Bosvoorde, of Molenvijver, gezamenlijk aangekocht, in gelijke delen, door de Civiele Lijst en de industrieel en mecenas Ernest Solvay (of zijn broer Alfred?). Ze betaalden de som van 300.000 frank. De gebroeders Solvay waren bijzonder gesteld op het Zoniënwoud en hadden er hun landgoed gevestigd.

In **1908** kreeg een provinciale studiegcommissie de opdracht een collector te ontwerpen voor het hele Woluwebekken tot aan Vilvoorde.

Op het onderstaande plan uit 1906 volgt het tracé van de laan de rondingen van de vallei en buigt het af om het uitzicht over de bestaande en toekomstige waterpartijen te verbeteren. Deze nieuwe laan was een gelegenheid om nieuwe doorgangen te creëren voor de verstedelijking van het plateau en de westelijke helling van de vallei. Ter hoogte van Ten Reuken werd de Oudergemsesteenweg aangepast en loodrecht op de laan aangesloten (zie hierboven, domein Morel). De Woluwe lijkt onder de laan door te lopen tussen de Pastorijvijver en de Reigerbosvijver (domein Morel). Tussen de Woluwe en de Leybeek op de site Ten Reuken verschijnt net stroomafwaarts van de historische vijver een kleine vijver. Distilleerderij L'Espérance is nog niet gesloopt. De nieuwe Ten Reukenvijver is duidelijk afgetekend. De Senyvijver is duidelijk zichtbaar, een strak gevormde visvijver.

Figuur 31: Plattegrond van 1906 met de aanleg van de Vorstlaan en de nieuwe vijvers (deel). Centrum Lokale Geschiedenis.

Figuur 32: De Vorstlaan, kort na de inhuldiging. Prentkaart, Collectie Belfius.

De prentkaart toont de laan kort na de aanleg, 41 meter breed, beplant met 4 rijen platanen, bestaande uit 2 brede voetpaden van 4 meter, twee rijbanen voor automobilisten, een ruiterspad, een wandelpad, een fietspad en twee tramsporen.

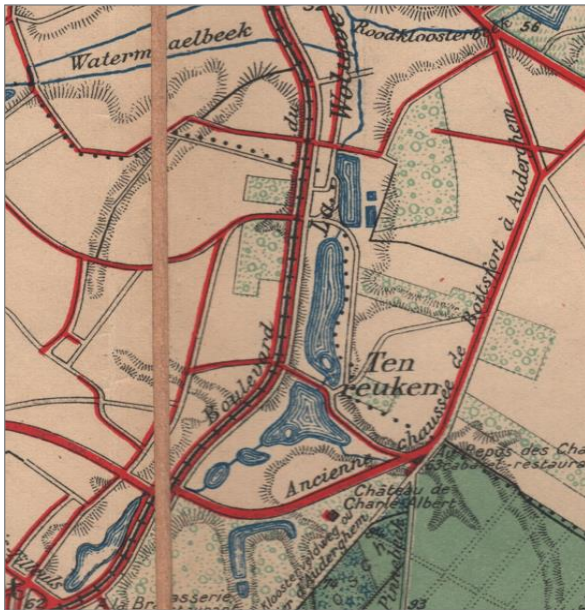
Het nieuwe Ten Reukenpark

In 1910 werd de Vorstlaan ingehuldigd, samen met het Ten Reukenpark. Er is weinig informatie beschikbaar over dit project, dat wordt toegeschreven aan ingenieur J. Christophe (Th. Demey, Bruxelles en vert, 2010). Dit nieuwe park herstructureerde waarschijnlijk een zeer moerassig gebied na de aankoop in 1903 van distilleerderij L'Espérance, die een paar jaar later volledig werd afgebroken (ze staat nog op het plan uit 1906). Het omvatte een nieuwe vijver die dezelfde naam kreeg en groter was dan de 'historische' vijver. Die vijver werd gevoed door een aantal bronnen en doorkruist door de Woluwe. De helling van de waterloop die vroeger de molen van de distilleerderij voedde, werd versterkt door een waterval met rotsen, typerend voor de landschapstijl van die tijd. De aanleg van een openbaar toegankelijke promenade, met een prieel en een wandelpad langs het water, bevestigt de nieuwe functie van deze valleiruimten.

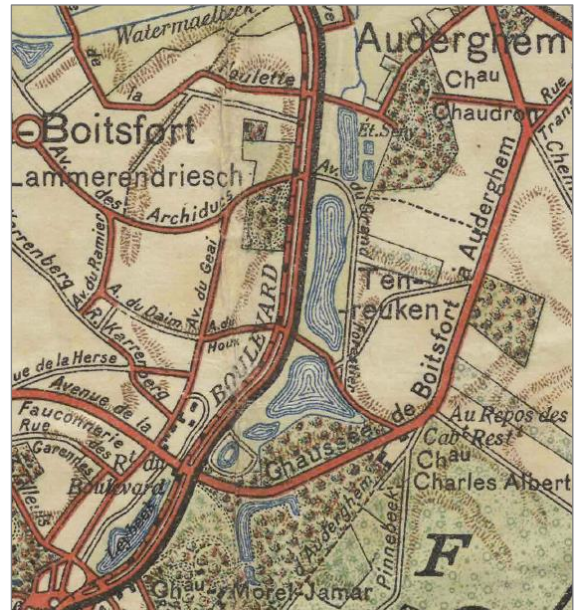

Figuur 33: Ten Reukenvijver (circa 1950? ASB.)

Op de wegenkaarten is tussen 1916 en 1919 de waterloop die de drie kleine vijvers stroomopwaarts van de grote Ten Reukenvijver verbindt, niet te zien. Was deze al gedeeltelijk gekanaliseerd?

Figuur 34: Kaart van het Zoniënwood, Stevens, 1916.
Centrum Lokale Geschiedenis.

Figuur 35: Zoniënwood. Wegenkaart opgesteld door
Touring Club van België, uitgevoerd door de cartografische
onderneming E. Patesson, april 1919. Centrum Lokale
Geschiedenis

Begin 20ste eeuw wordt de Woluwevallei beschreven als 'een opeenvolging van ondiepe, moerasachtige vijvers, omzoomd door grasland en akkers' (Lemaire, z.d.). Dit 'stroompje, slechts een paar voet breed, bezaait zijn brede vallei met talloze vijvers waarin zijn trage loop blijft hangen. De meeste van die vijvers zijn door de eeuwen heen door de mens gemaakt.' (Hilson, 1961: 245):

Het park en de vijver van de Leybeek

Op het einde van de 19de eeuw was het Leybeekpark nog een drassig gebied, deels gemeenschappelijk en deels privébezit (familie Dewolfs), waar de Leybeek en de Woluwe doorheen stroomden en waar zich een ondiep, min of meer moerassig waterlichaam bevond. Het plan voor het rechte trekken van de Woluwe in 1896 (zie fig. p. 29) toont het zeer meanderende aspect en de geplande rechte trekking, en geeft aan dat de Leybeek al gekanaliseerd is. De vijver, die aanvankelijk werd gevoed door de Leybeek, kreeg in de loop der jaren verschillende namen: Vijver van Kapelaan Meeûs (18de eeuw), Pastoor- of Pastorijvijver ... Gelegen aan de rand van de stad, dicht bij de huizen, waren de waterlopen een vergaarbak van afvalwater geworden. De rioolwerken in de Godshuisstraat hadden dit ongemak gedeeltelijk verminderd, maar de site bleef lange tijd problematisch.

Na de kanalisatie van de Leybeek leek de vijver gevoed te worden door de Woluwe en plaatselijke bronnen. Met de verstedelijking van het centrum van Bosvoorde kreeg hij de naam Schoolvijver of Pleinvijver.

De overeenkomst van 1907 organiseerde de grondruil tussen de staat en de gemeente om de moerassige oevers van de laan (en de waterpartij die kan worden geïdentificeerd als de vroegere Pastorijvijver) vlakbij het centrum van Bosvoorde te ontwikkelen en de Luchtschipstraat (aangelegd na 1910) in te richten.

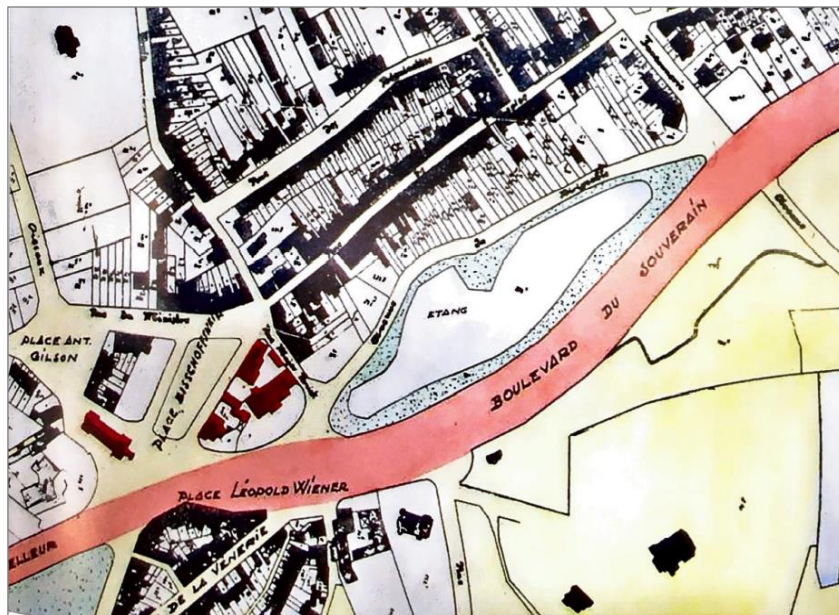
Rond **1908** resulteerde de aanleg van de Vorstlaan in het graven en herconfigureren van de vijver bekend als **de Schoolvijver**, waarin de Woluwe werd omgeleid om onder de laan uit te komen op ongeveer 150 meter van de Nisardstraat. Het lage debiet van de door huishoudelijk afvalwater vervuilde beek veranderde de vijver in een modderige, stinkende poel die door de inwoners van Bosvoorde de *Stinkvijver* werd genoemd. (HISCIWAB, 2016)

Figuur 36: Pleinvijver, prentkaart uit 1920 (Centrum Lokale Geschiedenis van Watermaal-Bosvoorde, Coll. Van Eetvelde)

De Pleinvijver op een oude prentkaart uit ongeveer 1920 toont zeer onregelmatige oevers en volop lage begroeiing. De bomenrij van de Vorstlaan is rechts te zien.

Op het plan van **1951** is het Leybeekpark nog altijd niet meer dan een moerassige vijver. De Luchtschiplaan ten noorden van de vijver wordt niet begrensd door gebouwen.

Figuur 37: Uittreksel uit de overzichtsplattegrond van de gemeente uit 1951 (bron: W. Delhaye, *Les abords de la rue de l'Hospice ...* HISCIWAB, 2016).

Deze situatie bleef bestaan tot **1954-55**, toen de collector van de Woluwe langs de laan werd aangelegd. Die maakte een einde aan de loop van de Woluwe in wat een moeras was geworden (HISCIWAB, 2011 46).

In **1958**, ter gelegenheid van de Wereldtentoonstelling, werd de Schoolvijver volledig heraangelegd en omgevormd tot **de Leybeekvijver**. De hoofdaannemer was landschapsarchitect René Pechère, die ook verantwoordelijk was voor de aanleg van de tuinen van de Expo. De vijver in de vorm van een acht werd gevoed door bronnen en door de Leybeek, die vanaf de Hertogendreef door een betonnen bedding liep. Hij werd korte tijd gebruikt voor visteelt (W. Delhaye, 2016).

Figuur 38: Schoolvijver in 1953, Orthofotoplan (BruGIS)

Figuur 39: Leybeekvijver in 1961, Orthofotoplan (BruGIS)

Het Senypark (Oudergem)

De Woluwe stroomt in open bedding door het Senypark, stroomafwaarts van het Ten Reukenpark. De loop van de Woluwe stemt overeen met haar historische bedding, die langs de vijver liep, maar de waterpartij zelf is verdwenen, zoals te zien is op de luchtfoto uit 1961.

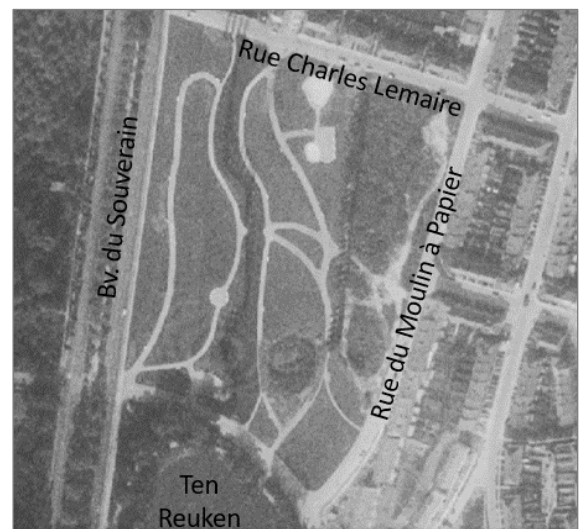
Er wordt vanaf de 13de eeuw melding gemaakt van een molen op deze plek, de Nedermolen, vanaf halverwege de 17de eeuw Papiermolen genoemd. Deze molen was tot de Franse Revolutie eigendom van de priorij van het Rood Klooster. Hij wordt gesymboliseerd door een kleine ster op de plattegrond van Ferraris, stroomopwaarts van de waterpartij die nog altijd bestaat en die deel uitmaakte van een complex van visvijvers. In 1836 werd hij overgenomen (na te zijn verkocht aan de Société Générale) door de ondernemer Albert Seny, die er een ververij en een fabriek voor indienne (bedrukt katoen) vestigde. Het bedrijf bleef actief tot de aanleg van de Vorstlaan. Net als de distilleerderij L'Espérance werd de site toen opgenomen in het grote landschapsproject van Leopold I, uitgevoerd door Parmentier. Het land werd door de staat aangekocht als onderdeel van de onteigende percelen, maar het bleef decennialang onbebouwd en moerassig. De molen, die in puin lag, werd na de oorlog van 14-18 gesloopt. Een project voor een openbaar zwembad dat in 1937 door het ministerie werd opgezet, zag het daglicht niet toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak.

Het huidige park werd, net als het Leybeekpark, gepland voor de Wereldtentoonstelling van 1958, maar de aanleg ervan liep vertraging op en de werken werden pas in 1963 ingehuldigd. Het ontwerp, gebaseerd op een specifiek programma om er een botanisch openluchtmuseum van te maken, werd toegewezen aan landschapsarchitect Albert Bervaes, verbonden aan de Groene Plandienst van het Ministerie van Openbare Werken (1959).

Het Senypark kreeg de vorm van een vierhoek die van noord naar zuid werd doorstoken door de Woluwe.

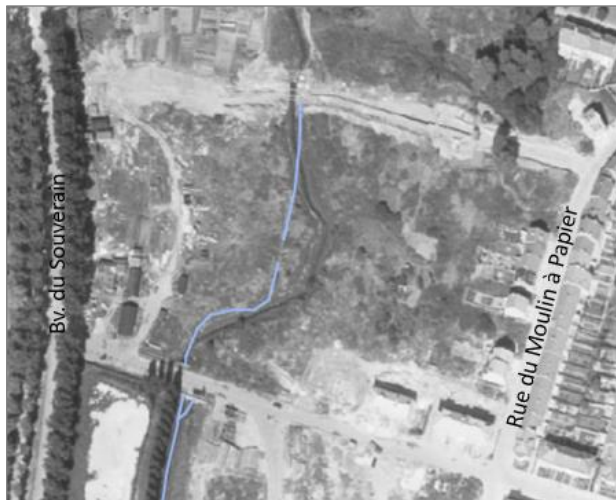
Figuur 40: Vóór de aanleg van het Senypark in 1953, Orthofotoplan (BruGIS)

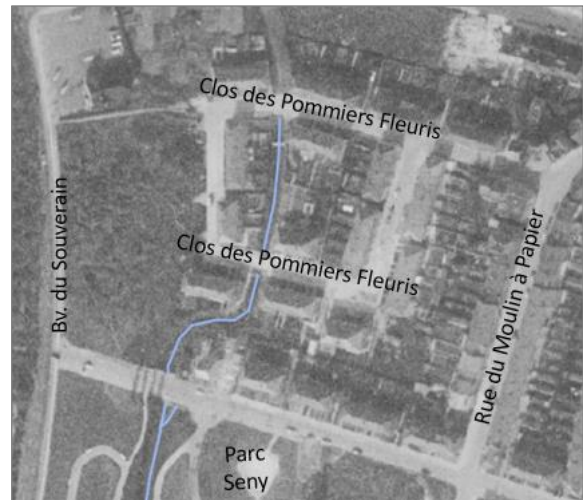
Figuur 41: Senypark in 1961, Orthofotoplan (BruGIS)

De Appelbloesemgaarde

Op 8 oktober 1952 stemde de gemeenteraad van Oudergem, benaderd door een projectontwikkelaar, ermee in om een wijk te creëren met de naam *Appelbloesemgaarde*. Eerste stedenbouwkundige vergunning afgegeven op 7 oktober 1953 voor nr. 6 (Wikipedia). Vergelijkende luchtfoto's uit 1953 en 1961 laten zien dat de loop van de Woluwe enigszins werd aangepast voor de ontwikkeling (huidige loop in blauw op de afbeeldingen).

Figuur 42: Vóór de aanleg van de Appelbloesemgaarde in 1953, Orthofotoplan (BruGIS)

Figuur 43: Appelbloesemgaarde in 1961, Orthofotoplan (BruGIS)

Foto 4: Recente uitzichten over de Woluwe ter hoogte van de Appelbloesemgaarde (foto's ERU, 2021)

De oevers van de Woluwe tussen de huizen vormen een aangename wandelroute door de wijk. De Woluwe is hier dieper.

Sanering van de vallei (1925-1953)

[De verzamelde informatie over de sanering van de vallei komt voornamelijk uit het volgende document: Association de Coordination pour les problèmes de l'eau, Bureau Spécial d'études du Brabant vzw, Intercommunale Maatschappij voor de Sanering van het Dal der Maalbeek, Intercommunale Maatschappij voor de Sanering van het Dal der Molenbeek en der Pontbeek, Intercommunale Maatschappij voor de Omleiding en de Overwelving van de Zenne, Intercommunale Maatschappij voor de Sanering en Inrichting van de Woluwevallei, 1983. *Eau(x), Water(s), Sanering van het water: de interkommunale structuur van de grote valleien van Brussel en omstreken*, pp. 41-81].

*'Voûter n'est pas assainir ; cacher un mal n'est pas le moyen d'y porter remède'*¹

(Citaat van dhr. Mascart, effectief lid van de Koninklijke Academie voor Geneeskunde, vóór 1870)

Aan het **begin van de 20ste eeuw** mondden alle riolen in het stroomgebied uit in de Woluwe. De rivier was de enige mogelijke afvoer voor het afvalwater van de bevolking en dat van de fabrieken en werkplaatsen aan de oevers.

1904: De kwestie van **de sanering van de vallei wordt** aan de orde gesteld voor de provincieraad van Brabant.

1908: Er wordt besloten dat **afval- en overstromingswater naar een collector** zal worden geleid die in de talweg van de vallei zal worden aangelegd, terwijl de rivier water uit bronnen en beken zal blijven afvoeren.

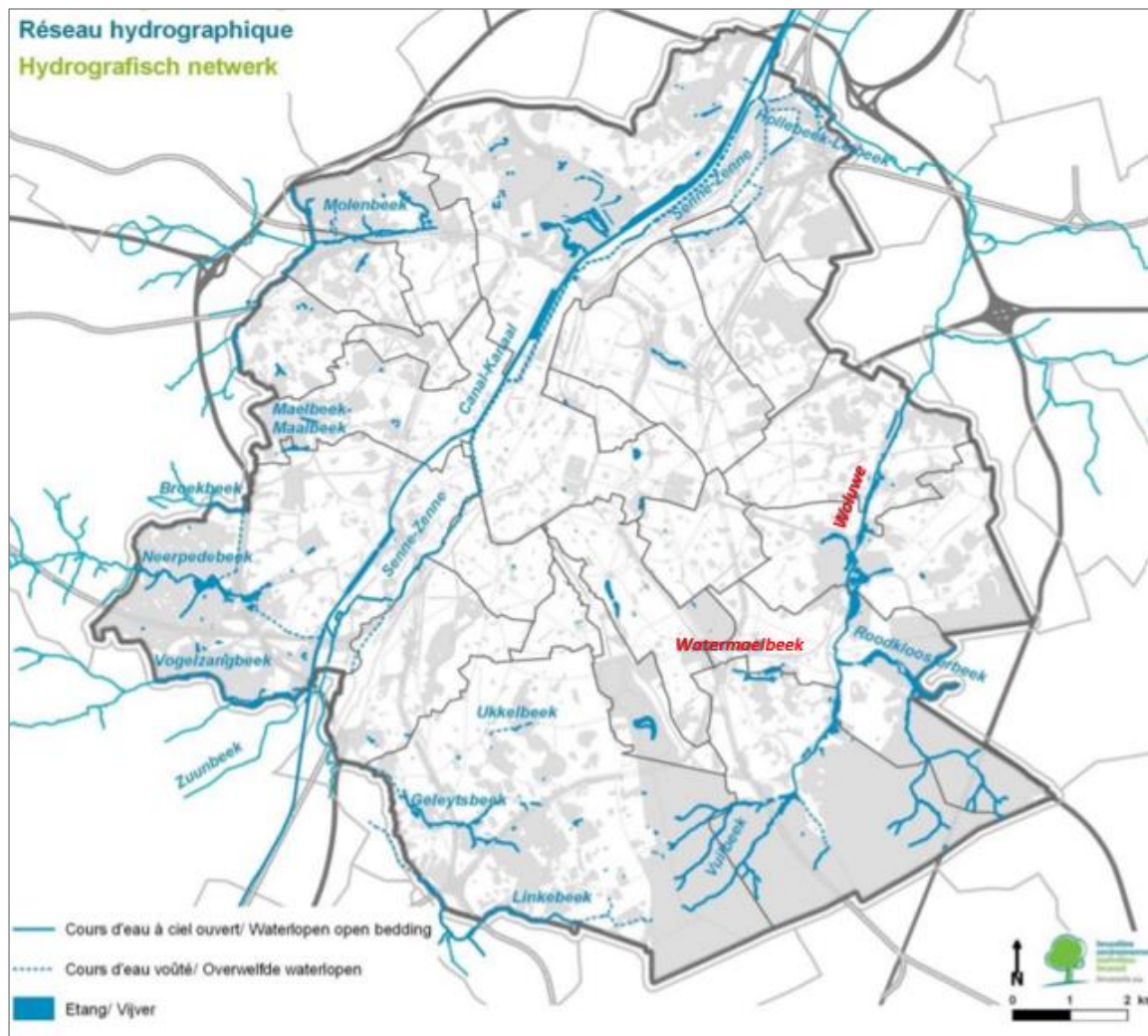
1909: Exposé sur l'épuration des eaux résiduaires de l'Agglomération Bruxelloise par L'épandage et le système biologique et pour l'Assainissement de la Senne et de la Woluwe door L. Druart, provinciebestuurder, wegcommissaris, in Vilvoorde.

1925: oprichting van de Intercommunale Maatschappij voor de Sanering van de Woluwevallei. Van 1926 tot 1934 werd het eerste deel van de collector aangelegd van Machelen tot Sint-Stevens-Woluwe. Het 2de deel tot aan Bosvoorde werd na de Tweede Wereldoorlog aangelegd, terwijl de vallei van de Watermaalbeek werd gesaneerd (Errembaut, 2017 - Hilson, 1961).

¹ Uitspraak van dhr. Mascart, effectief lid van de Koninklijke Academie voor Geneeskunde, geciteerd vóór 1870, in Exposé sur l'épuration des eaux résiduaires de l'Agglomération Bruxelloise par L'épandage et le système biologique et pour l'Assainissement de la Senne et de la Woluwe door L. Druart, provinciaal bestuurder, wegcommissaris, in Vilvoorde, 1909.

Foto 5: Aanleg van een deel van de overwelling in 1933 (bron: Association de coord. et. al, 1983. Eau(x), Water(s), Sanering van het water: de intercommunale structuur van de grote valleien van Brussel en omstreken, p. 42)

Figuur 44: Hydrografisch netwerk van Brussel (bron: Leefmilieu Brussel)

Er werd zevenentwintig kilometer riool aangelegd, waaronder een lengte van 16.000 m voor de collector van de Woluwe zelf:

*'De doorstroomcapaciteit van de hoofdcollector bereikt een maximum van 40 m³ per seconde. [...] Parallel aan de aanleg van de collector heeft een **speciaal onderzocht drainagesysteem** het mogelijk gemaakt de moerassige terreinen in de hoofdbedding van de rivier te saneren. Het water dat op deze manier wordt gedraineerd, wordt opgevangen door een groot systeem van pompstations en leidingen die zijn geïntegreerd in de structuur van de collector, waardoor een industrieel waterdistributienetwerk ontstaat dat vrijwel uniek is in zijn ontwerp.'* (Association de coord. et. al., 1983)

1953: voltooiing van de werken aan de grote collector langs de Vorstlaan. Afvalwater zal door de centrale geul stromen, terwijl het industriële waternetwerk gebruik zal maken van de ruimtes onder de banken (zie foto hieronder). Er kwam een einde aan de overstromingen, maar de vallei leed aanzienlijke schade (Hilson en Vanhamme, 1961: 241-242).

Figuur 45: Voltooiing van een deel van de overwelfing van de Woluwe in 1953 (bron: Association de coord. et. al., 1983: 42)

De sanering van de vallei tussen 1925 en 1953, gevolgd door de opening van de Woluwelaan (1964), maakte de weg vrij voor een versnelde en continue verstedelijking (Coördinatie Zenne, 2004). Deze werken veranderden de open loop van de rivier en haar bedding aanzienlijk:

'Als gevolg daarvan is de rivier over een groot deel van haar loop overwelfd en langs de rest van het tracé rechtlijniger gemaakt. Langs het open tracé zijn de oevers op sommige plaatsen vervangen door oeverwallen, vaak om ruimte vrij te maken voor wegen of bewoners.' (Leefmilieu Brussel 2017, a.)

De collector ving het water op dat ooit door de moerassige weiden tussen Bosvoorde en Oudergem stroomde. Maar hij zorgde er niet voor dat de stroom helemaal verdween (Hilson, 1961).

Samenvatting van de hydrologische evolutie van de vallei - van het midden van de 19de tot het midden van de 20ste eeuw

1854 - De vallei werd geleidelijk verstedelijkt door de aanleg van de spoorweg en de halte. Ten zuiden van de waterloop, aan de rand van het woud, wijzigden parken rond buitenverblijven het landschap, waarvan de economische functie (weiden, hooilanden ...) vervaagde of verdween. Gerenommeerde landschapsarchitecten (Fuchs, Vanderswaelmen, Buysens ...) waren betrokken bij het herontwerpen van de natuur.

Het debiet van de Woluwe verminderde, vooral door wateronttrekking uit het Zoniënwoud. Dit had regelmatig een impact op de vijvers en hun contouren variëren op de kaarten. Ze waren visueel aantrekkelijk, maar hadden vaak te kampen met sanitaire problemen, aangezien ze gevoed werden door steeds sterker vervuilde waterlopen.

1894-1896 Rond de eeuwwisseling veranderde het hydrologische aspect van het dorpscentrum radicaal. De historische waterpartij, de voormalige slotgracht van het kasteel, nu de vijver van landgoed 'La Villa', werd gedicht en vormde een plek die opnieuw kon worden gebruikt als openbare ruimte. De Woluwe, die in de Middelburgstraat nog altijd onder de open hemel liep, werd gekanaliseerd volgens een plan uit 1894, vanaf de Grote Vijver, langs deze straat en de Woluwestraat tot in het centrum, geherstructureerd rond twee pleinen gedomineerd door het stadhuis ('La Villa'). De gemeentelijke landmeter, Félix Sterckx, stelde in 1894 een rioleringsplan op dat het bestaande netwerk langs de hoofdwegen in het centrum (Hertogendreef, Villastraat) aanvulde met dat van de Godshuisstraat en een klein deel van de Leybeek. Dit riool zou een deel van de lagere liggende vallei en de Pastorijvijver moeten verlossen van de vervuiling als gevolg van de stedelijke verdichting. Op dit rioleringsplan van 1894 verscheen de Woluwe opnieuw ten zuidoosten van het centrum, tegenover het 'Schoolblok'. Ze liep langs de noordkant van de Pastorijvijver (ook Schoolvijver genoemd), die met geen van beide waterlopen verbonden was, zoals in 1896 nog te zien is op het plan om de loop van de Woluwe recht te trekken. Deze vijver was sinds de vorige eeuw gekrompen en had de reputatie een vervuild moeras te zijn.

De A-vormige Reigerbosvijver, op de kaart van 1848 aangegeven als onderdeel van het landgoed Coppens, geërfd door de erfgenamen Morel-Jamar en gevoed door de Woluwe, veranderde van kaart tot kaart. Het grotere, boemerangvormige deel in het zuiden bleef regelmatig van vorm, terwijl er in het noorden een of twee kleine overgebleven waterlichamen verschenen.

De Vorstlaan, waarvoor de werken in **1901** begonnen, bracht een verregaande wijziging van het waternetwerk van de vallei met zich mee. De waterlopen werden door ingraving aan het oog onttrokken, maar de aanwezigheid van de waterpartijen werd behouden en ontwikkeld. Deze laatste concentreerden het sympathieke culturele kapitaal van het waterlandschap, terwijl de vervuilde waterlopen kritiek bleven oogsten.

In **1910** werd de Vorstlaan ingehuldigd. Het was een majestueuze verkeersader die gepaard ging met wat een 'systeempark' wordt genoemd, waarin een groene en blauwe landschapsstructuur werd ontwikkeld. Er werden met name twee voor het publiek toegankelijke parken aangelegd, één in het centrum van de gemeente, het Jagersveldpark, dat een verbinding met de Grote Vijver behield, en één stroomafwaarts van de historische Ten Reukenvijver, waarvan het de naam overnam en waarbij het waterlichaam in tweeën werd gedeeld. De functionele en economische rol van de vijvers (visvijvers, drijfkracht, enz.) was definitief verleden tijd, nu vijvers een rol speelden die open was voor de gemeenschap en niet-commercieel van aard was.

Begin 20ste eeuw bestond de Woluwevallei beschreven uit een opeenvolging van ondiepe, vaak nog moerasachtige vijvers, omzoomd door grasland en akkers. Alle riolen in het stroomgebied mondden uit in de Woluwe.

Er werd besloten de vallei te saneren door een grote collector aan te leggen; de werkzaamheden begonnen in 1925. Een eerste, stroomafwaarts gelegen deel werd voltooid in 1933 (gemeenten Machelen en Woluwe). De oorlog onderbrak deze werken.

Figuur 46: De Woluwevallei bij Bosvoorde, langs de Vorstlaan. Er zijn meer vijvers dan in de vorige eeuw (Topografische kaart van België: 1958)

DEEL 3 - NAOORLOGSE PERIODE: VAN DE VESTIGING VAN DE ROYALE BELGE (1970) TOT DE MOGELIJKE HEROPENLEGGING VAN DE WOLUWE

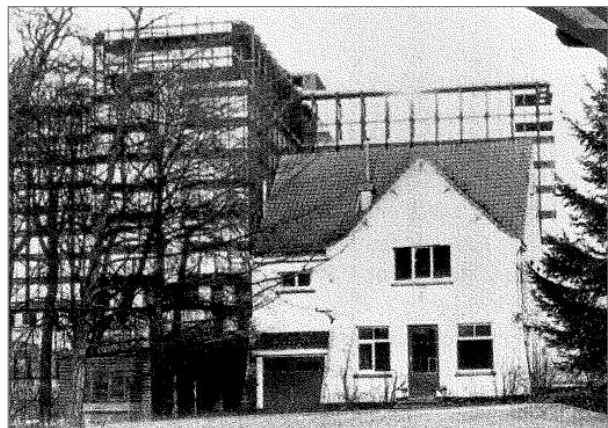
Het Collège Saint-Hubert in Ten Reuken

In 1953 verhuisde het Collège Saint-Hubert, een nieuwe middelbare school opgericht door het Collège Saint-Boniface in Elsene, naar de site na de aankoop van de Villa Reygersberg op de hoek van de Vorstlaan en de Charle-Albertlaan. In die tijd lag de Woluwe nog open; er werd een brug herbouwd om de toegang tot de site te verbeteren. De school richtte in de opeenvolgende jaren geleidelijk klassen in. In 1956 kocht de school een naburig landgoed: Villa Plucken en de bijbehorende tuin. Er werd een voetbalveld aangelegd (wat waarschijnlijk betekende dat de vijver werd gedicht, zoals luchtfoto's laten zien) en in 1959 werd besloten om 6 nieuwe klaslokalen te installeren, die zouden worden ondergebracht in geprefabriceerde paviljoens. Deze werden onderaan het terrein neergezet, op vlak terrein vlakbij het voetbalveld. De Woluwe stroomde tussen de bungalows door.

In 1978 verhuisde de school naar een nieuw gebouw aan de andere kant van de Charle-Albertlaan, op het landgoed 'Le Hêtre' van landschapsarchitect Jules Janlet (1880-1973), dat ze in 1976 had gekocht. Dankzij deze verhuizing kon de Royale Belge zich uitbreiden en de naam Saint-Hubert aannemen.

Figuur 47: Villa Reygersberg, circa 1950.

Figuur 48: Villa Plucker, circa 1970.

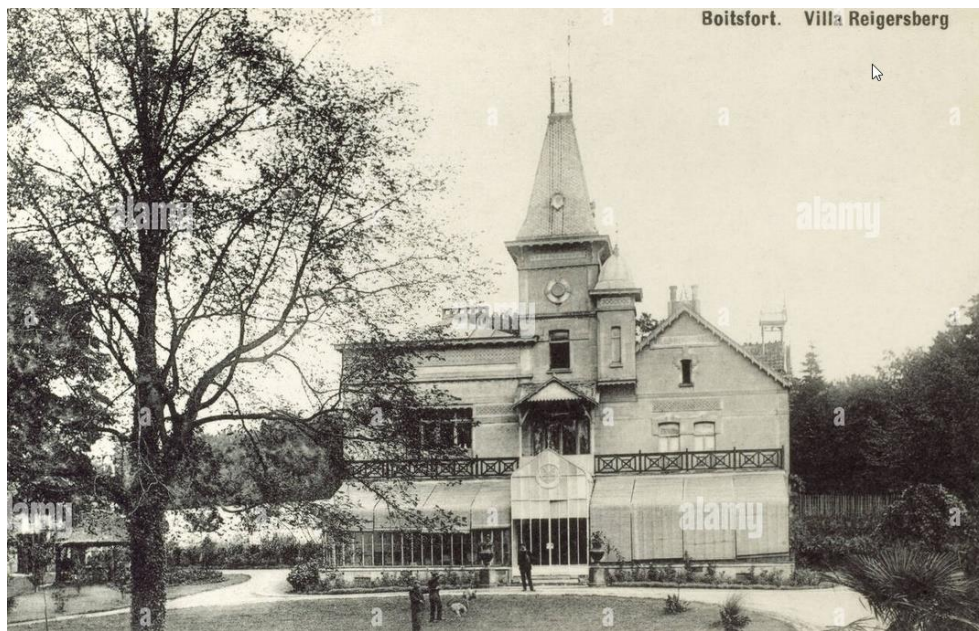

Figuur 49: De prefablokalen

Figuur 50: de prefablokalen en het speelterrein.

Foto's 47 tot 50: in: G. Van de Putte, Le Collège Saint-Hubert - 50 ans. 1953-2003.

Figuur 51 - Villa Reygersberg aan het begin van de eeuw. Prentkaart. Privécollectie

La propriété "Le Hêtre" de l'architecte-paysagiste Jules Janlet

Figuur 52 - Het landgoed Le Hêtre van landschapsarchitect Jules Janlet, begin 20ste eeuw en daarna gekocht door het Collège Saint-Hubert rond 1978. In: G. Van de Putte, Le Collège Saint-Hubert - 50 ans. 1953-2003. z.p.; z.d.

De bouw van de Royale Belge (1967-1970)

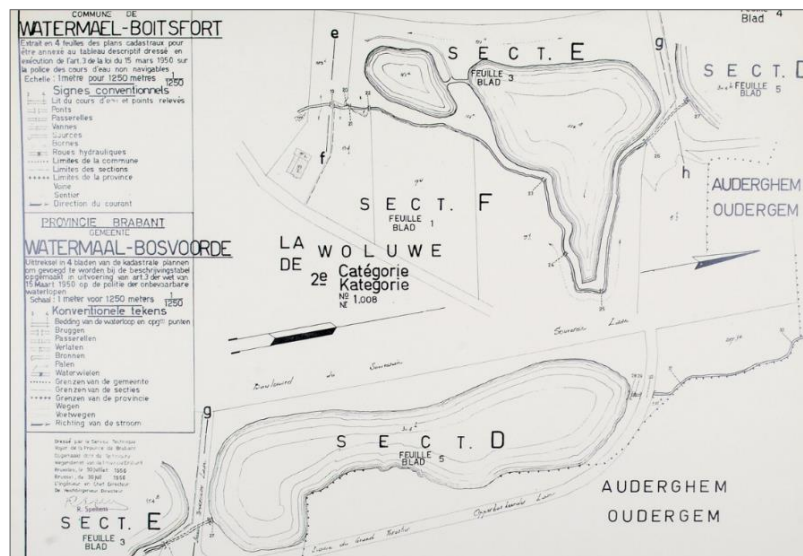
Begin jaren 1960 besloot de verzekeringsmaatschappij La Royale Belge, die in 1953 haar 100e verjaardag vierde, om van haar hoofdkantoor in de Koningsstraat in het centrum van Brussel naar de rand van de stad te verhuizen. Ze wilde haar de 1.500 werknemers meer ruimte en een hoogwaardige werkomgeving bieden. Ze kocht het 11 hectare grote terrein, inclusief de voormalige Ten Reukenvijver, en koos voor de Franse architect Pierre Dufau in samenwerking met de Belg René Stapels. Pierre Dufau was een bekend architect die gespecialiseerd was in prestigieuze gebouwen verbonden aan grote bedrijven of nieuwe functies, ook René Stapels was een modernistisch architect. Ze werden ondersteund door 2 landschapsarchitecten, Claude Rebold en Jean Delogne. De overheid legde 3 belangrijke voorwaarden op aan het project: respect voor het beukenbos, behoud van de vijver en een maximale bouwhoogte die niet hoger mag zijn dan de toppen van het woud.

Foto 6: Verfraaiing van de site dankzij een waterpartij (bron: beschermingsbericht)

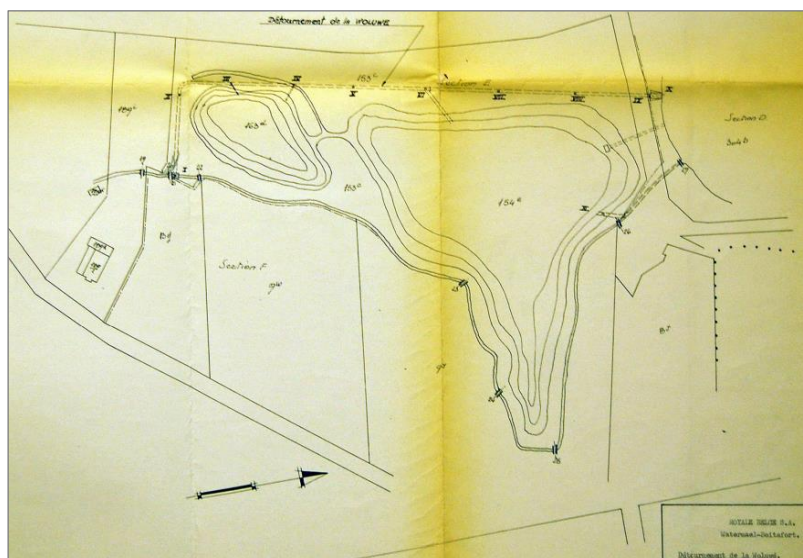
De architecten ontwierpen een groot kruisvormig gebouw van 3.000 m² in cortenstaal en getint glas, op een glazen sokkel en met 2 kelderverdiepingen. De vijver werd iets verkleind en voorzien van een betonnen structuur, aangevuld met bekkens die grachten vormen rond het gebouw. Het landschap werd ontworpen als openbaar toegankelijk park zonder de algemene landschapsstructuur van de Vorstlaan te verstoren. Er werd gestreefd naar een nauwe complementariteit tussen de architectuur en de natuurlijke omgeving, zoals vermeld in het beschermingsbesluit in 2019: het alleenstaande gebouw, dat op *perfecte afstand* van de laan staat, verleent de plek zichtbaarheid omlijst door de groene omgeving, en het spiegeleffect van de waterpartij geeft het pand de uitstraling van een monumentale sculptuur. Géry Leloutre en Hubert Lionnez plaatsten deze zoektocht naar symbiose in de context van de tijd, toen grote bedrijven hun hoofdkantoren langs bepaalde hoofdwegen vestigden: 'Het wegnen verleent een niet eerder geziene monumentaliteit, die van de *roadscape*, gebaseerd op de tangentiële kinetische perceptie van architecturale objecten waarvan het ontwerp zowel de gestroomlijnde volumes weerspiegelt die verbonden zijn aan moderniteit als de behoefte om snel waargenomen te worden'.

In 1956 maakte de Atlas der waterlopen (Provincie Brabant) de hydrologische staat op van de site Ten Reuken, met 2 waterpartijen en de loop van de Woluwe (bovenste deel van het plan) op het grondgebied van Royale Belge.

Figuur 53 - Atlas der waterlopen, 1956 Ten Reuken. Collectie Stapels.

In 1966 werd met een gedetailleerd plan op basis van de Atlas der waterlopen de weg vrijgemaakt voor de omleiding van de Woluwe voorafgaand aan de bouwwerkzaamheden. De 2 vijvers zijn er nog steeds, de omleiding is gestippeld weergegeven.

Figuur 54: Plan voor de omleiding van de Woluwe ter voorbereiding op de bouw van de Royale Belge. Collectie Stapels.

Op **4 april 1967** begon de bouw van de nieuwe hoofdzetel van de Royale.

De zone was vochtig en nog vrij wild. De vallei omvatte een reeks 'kleine meren en vijvers die onregelmatig gevormd werden door de Woluwe, langs de Vorstlaan [...] In het westen, aan de uiterste westelijke rand van het Zoniënwoud, vormde een grote beboste helling een hoogteverschil van vijftientwintig meter, voornamelijk beplant met beukenbomen.' (Chapelle 2013)

Figuur 55: Luchtfoto van de site genomen in 1961 (BruGIS)

Beperkingen en erfdienstbaarheden betekenden dat het toekomstige gebouw de vijvers of het beukenbos niet mocht veranderen. De bouwactiviteiten hebben het landschap echter aanzienlijk veranderd, met grote topografische veranderingen en een herontwerp van het waternetwerk om de bouw van een ondergrondse parking mogelijk te maken.

De 'dode arm' van de Woluwe

De Woluwe is ingegraven, met uitzondering van een 'dode arm', een fragment van de rivierbedding dat over een lengte van ongeveer 70 meter overblijft. Dit deel wordt gevoed door opwellend grondwater en een intermitterende bron langs de Ten Reukenstraat, bij de achteringang van de site. Een oude gemetselde opening uit 1873 (zie fig. 17 op pagina 20) laat het water onder de weg door stromen zodat het de waterval van het Ten Reukenpark kan voeden, aangelegd op de plek van de watermolen van de distilleerderij. Al het water van de Woluwe is nu gekanaliseerd en ingegraven, aan de voorzijde van het gebouw (tussen de laan en de grachten).

Figuur 56 Huidig zicht op de koker van de dode arm (Foto ERU) - Figuur 57 Zicht op de waterval van het Ten Reukenpark (Foto ERU)

Er is echter sprake van **wil om de architecturale ontwikkeling te integreren in de bestaande natuurlijke omgeving en om de typische vegetatie van het Zoniënwoud te behouden**. De natuur, zij het getransformeerd, moet haar rechten terug kunnen opeisen. De werken die nodig waren voor de bouw van de Royale Belge leidden onvermijdelijk tot wijzigingen aan de site, maar de vijver, hoewel een deel van de omtrek werd verkleind, heeft nog steeds zijn oorspronkelijke vorm:

*'Terwijl het er volgens de precieze clausules van het aanzienlijke bestek om ging om onder andere de lang bestaande theorie dat de vijvers en de bomen tot het Zoniënwood behoorden, te handhaven en te respecteren, maakten de uitgevoerde werken, waarvoor door tientallen vrachtwagens tonnen aarde moesten worden afgevoerd, het niet meer mogelijk om de vijvers en dit meer op dezelfde manier opnieuw in te richten, en nog minder om op een nu getransformeerde bodem opnieuw soorten te planten die identiek waren aan de soorten die door de omstandigheden waren verwijderd. Het was ook een kwestie van het vervangen van de natuurlijke en wilde vormen die waren verdwenen - in feite een moeraslandschap dat op geen enkele manier identiek kon worden vervangen, laat staan geïmiteerd - door andere vormen die absoluut nieuw, asymmetrisch en resoluut abstract waren. Het doel was om de vijvers en de waterpartij op dezelfde manier en in dezelfde geest opnieuw te ontwerpen, en deze werden achtereenvolgens bewerkt in een opeenvolging van tekeningen, plannen en vervolgens schaalmodellen [...]. Deze **topografische en botanische heruitvinding van het landschap** was in wezen niet gebaseerd op de uitvinding van een nieuwe 'botaniserende' tuin, maar op de heruitvinding van ritmes; dit nieuwe gebouw vereiste ook een geheel nieuwe omgeving [...].'* (Chapelle 2013: 57-53)

Met andere woorden, door het plantenpalet te respecteren en de structurerende bomenmassa's en de oorspronkelijke vorm van de vijver te behouden, heeft deze site, hoewel gewijzigd en opnieuw samengesteld, dicht bij zijn vroegere identiteit kunnen blijven. Ondanks zware grondwerken en moeilijk uitvoerbare funderingen vanwege de drassige aard van het terrein, werd de hoofdzetel van de Royale Belge officieel ingehuldigd op **25 juni 1970** (*ibid.*: 31).

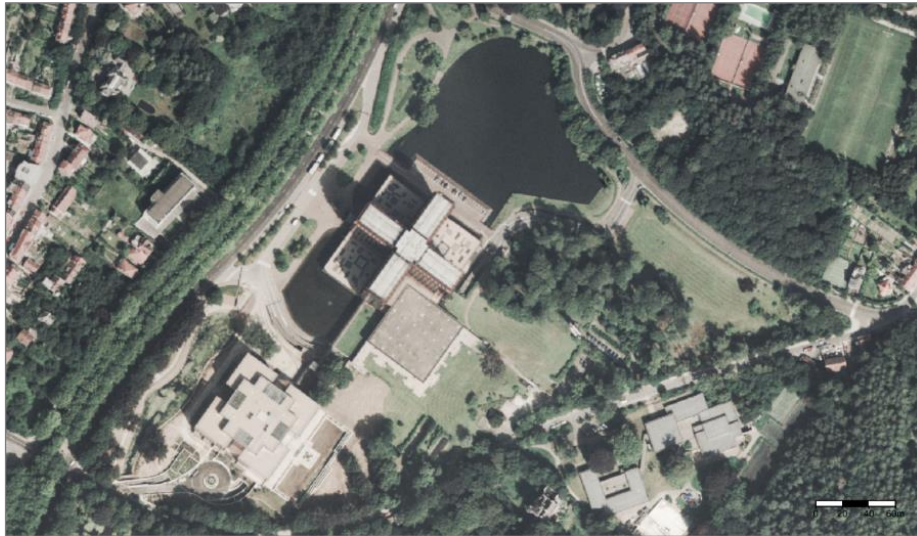

Figuur 58: Luchtfoto van de site uit 1971 (BruGIS)

Bij de vestiging van de Royale Belge werd ingespeeld op de beperkingen die het landschap oplegde, maar toch is de site ingrijpend veranderd. Met name het water, in de vorm van een vlakke massa, is geëxploiteerd, maar de waterloop, de Woluwe, is omgeleid en ingegraven zonder mogelijkheid om terug te keren naar zijn oude plek. Het gebied is sterk geartificialiseerd: de moerasige vlakte heeft plaatsgemaakt voor harde structuren, gebouwen, bekkens, wegen en parkeerplaatsen.

Uitbreiding van de Royale Belge (1983-1985)

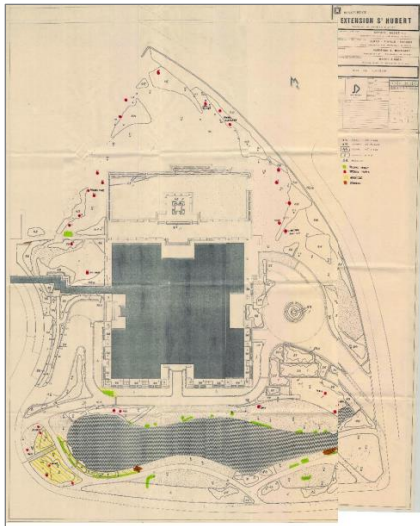
1985: Uitbreiding van de Royale Belge op het terrein dat sinds 1950 bezet werd door het Collège Saint-Hubert. De bouw van de school 'had de site aangetast door de bouw van geprefabriceerde schoolpaviljoens en door de aanleg van een sportveld in plaats van de vijver die er was' (Chapelle 2014).

Figuur 59: Luchtfoto van de site uit 1985 (BruGIS)

Deze uitbreiding wijzigde het terrein verder, met een uitgebreid landschapsarchitectuurproject uitgevoerd door Jean Delogne en Claude Rebold. De **waterpartij werd hersteld op de loop van de Leybeek**, richting de laan:

'Jean Delogne regelt het water dat zichtbaar is op het terreinoppervlak, en in het bijzonder dat van de grote noordelijke vijver die, schoongemaakt, geruimd en volledig opnieuw uitgevonden, voortaan een oppervlakte van 13.000 m² zou beslaan, terwijl rechthoekige waterpartijen verspreid aan de voet van de zuid- en westgevel van het gebouw de architectuur van de sokkel zouden benadrukken. De hoorn van het woud is bewaard gebleven, de mooiste bomen werden gerespecteerd en voor de rest werd het natuurgebied ingericht met gazons, bloemperken en bosschages.' (Chapelle 2013: 57-63)

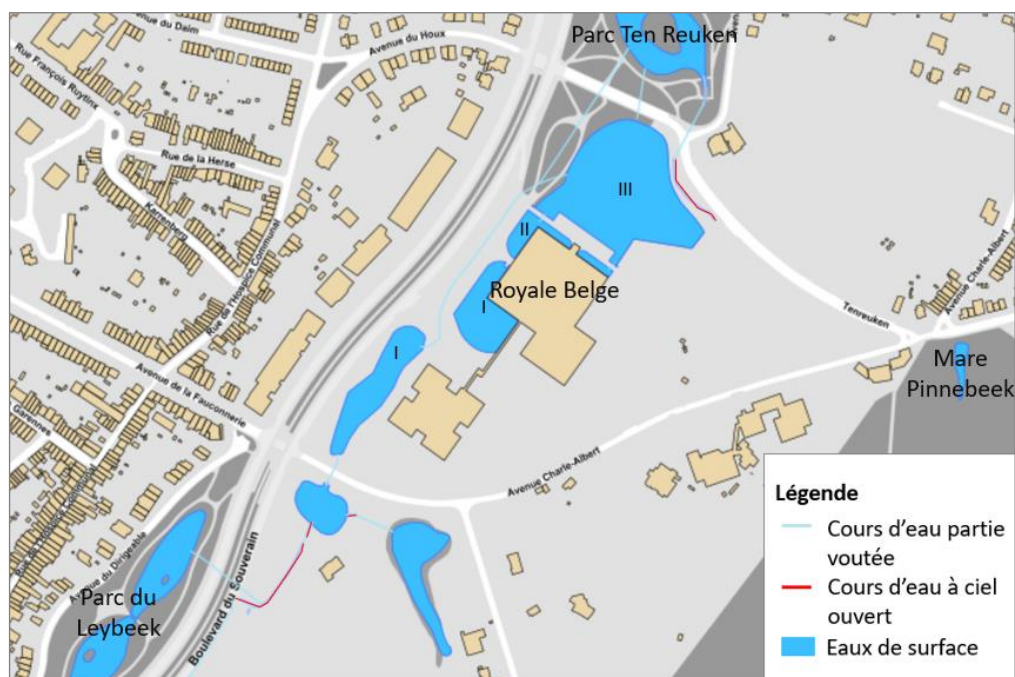
Figuur 60: Plan voor de uitbreiding van de Royale Belge, 1983-1985. Collectie Stapels

Figuur 61: Het park aan het begin - referentiesituatie (bron: Eole)

De Woluwe heeft de plaats ingenomen van de Leybeek, terwijl deze laatste langs de Vorstlaan loopt en volledig van de site is verdwenen. De loop van de Woluwe is gekanaliseerd over een breedte van 1m50 en een hoogte van 1m70, en de loop is volledig veranderd.

Van zuid naar noord voedt de Woluwe nu een reeks vijvers: eerst de Leybeekvijver, dan de kleine vijvers van het privépark van de voormalige ambassade van Koeweit (Vorstlaan nr. 15), de vijvers van het AXA-park en dan de Ten Reukenvijver. Tussen de vijvers stroomt de rivier door een koker, maar ze doorkruist het Senypark in de open lucht.

Figuur 62: Huidige hydrografie rond de site, oktober 2021 (BruGIS)

Vertrek van de Royale Belge

Een opeenvolging van gebeurtenissen leidde tot het vertrek van de verzekeringsmaatschappij van de site en de huidige verbouwing. 1999: De Royale Belge fuseert met de Franse verzekeringsgroep AXA.

Mei 2000: Aankoop van het pand door Cofinimmo, die het verhuurt aan AXA, met een huurovereenkomst die in 2018 afloopt. 2017: AXA verlaat de site. November 2019: Cofinimmo verkoopt Vorstlaan nr. 23 en 25 aan de Antwerpse groepen Kairos en Cores.

25 mei 2019: Besluit van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering tot inschrijving op de bewaarlijst als monument van het volledige hoofdgebouw van de voormalige zetel van de Royale Belge en tot inschrijving als landschap van een deel van het park.

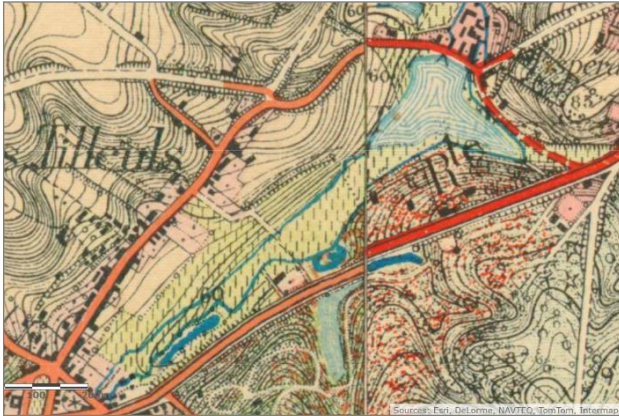
Figuur 63: Luchtfoto van de site uit 2020 (BruGIS)

12 maart 2020: Toekenning van de stedenbouwkundige vergunning (ref.: 17/PFU/613711) voor de afbraak van het bovengrondse deel van het kantoorgebouw Saint-Hubert, Vorstlaan 23, en de heropbouw van 4 gebouwen voor gemengd gebruik met 165 woningen, 5 ruimten voor vrije beroepen, 1 polyvalente ruimte en 237 parkeerplaatsen.

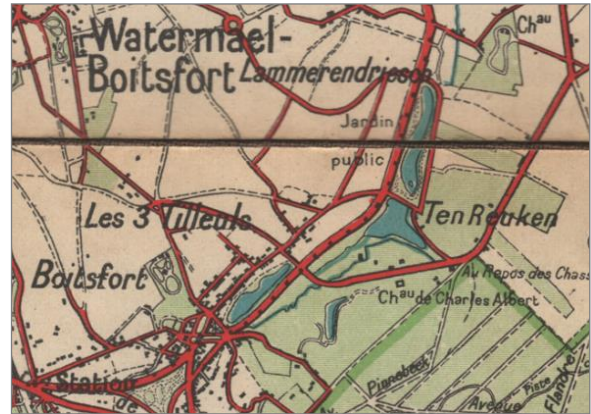
4 augustus 2021: Toekenning van de stedenbouwkundige vergunning (ref.: 17/PFU/1769123) voor de renovatie van de site van de voormalige zetel van de Royale Belge, Vorstlaan 25 (kantoor R+11) tot kantoren (20.835 m²), een handelszaak (sportclub van 4.382,2 m²), hotel met 212 kamers, een congrescentrum en een restaurant (13.956,9 m²), met inbegrip van de totstandbrenging van een nieuwe verticale circulatie; renovatie van de gevels; inrichting van de omgeving met kap van 37 bomen, de aanleg van paaigebieden langs de vijver, de aanleg van een buitenzwembad en -plonsbad; behoud van de 443 ondergrondse parkeerplaatsen en aanleg van 280 fietsenstalplaatsen.

Van de 20ste tot de 21e eeuw: Evolutie van de site van de Royale Belge in beelden

Aan het begin van de eeuw, in 1904, waren de waterlopen van de Woluwe en de Leybeek nog open en relatief parallel, voordat ze samenvloeiden met de voormalige Ten Reukenvijver. Er werden toen nieuwe wegen aangelegd die op de kaart van 1908 staan, met name de Vorstlaan ten westen van de site en de Bosvoordsesteenweg, die later de Charle-Albertlaan werd. De nieuwe Ten Reukenvijver is ook te zien in het noorden.

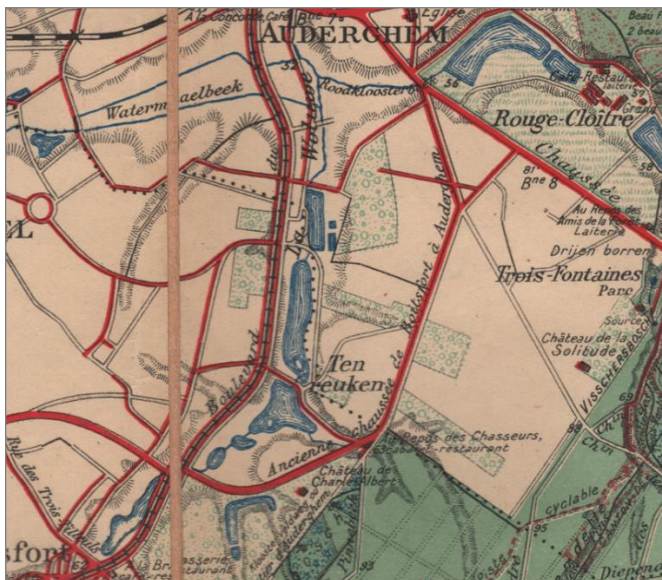

Figuur 64: Kaart uit 1904 (Cartesius.be)

Figuur 65: Centrum Lokale Geschiedenis wegenkaart Zoniënwoud De Boeck, 1908

Rond 1916 verschenen er nieuwe hydrografische kenmerken. Ten zuiden van de grote vijver (de voormalige Ten Reukenvijver) verschenen twee kleine vijvers die verbonden werden door een waterloop (de Leybeek). Iets later, in 1919, werden ze gescheiden.

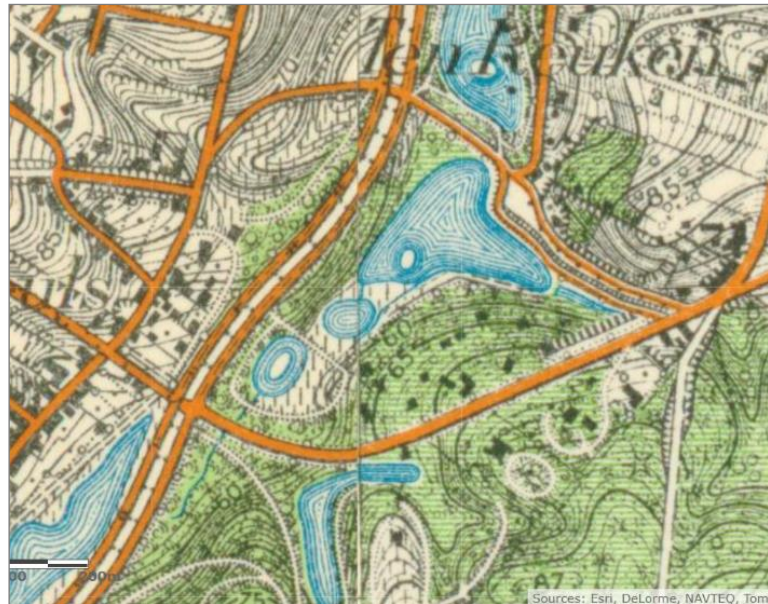

Figuur 66: Centrum Lokale Geschiedenis kaart Zoniënwoud, Stevens 1916

Figuur 67: E. Patesson; Zoniënwoud, Wegenkaart opgesteld door de Touring Club van België, uitgevoerd door de cartografische onderneming, april 1919

In 1939 werd de grote vijver, nu met een klein eilandje, weer verbonden met de kleinere vijver in het zuiden (die vandaag niet meer bestaat). De vijver aan het zuidelijke uiteinde van de site (de toekomstige Sint-Hubertusvijver) staat los van de eerste twee, maar lijkt in het zuiden gevoed te worden door een open waterloop (de Woluwe, volgens de milieueffectenstudie voor SV 23 Vorst), waarvan de stroomafwaartse loop niet gespecificeerd is. Deze vijver heeft ook een eilandje. Er lijkt ook een nieuw klein waterlichaam te zijn aan het oostelijke uiteinde van de grote vijver (in de vallei waar vroeger de Pinnebeek lag).

Figuur 68: Hydrologische situatie in het verleden (topografische kaart, 1939)

In 1944 lijkt de kleine vijver die verbonden was met de grote vijver er nog steeds te zijn. De vijver op de plaats van de toekomstige Sint-Hubertusvijver is verdwenen.

Figuur 69: Site in 1944 (Orthofotoplan, BruGIS)

Rond 1950 tonen kaarten de nieuwe vijver ten zuiden van de site, langs de Charle-Albertlaan.

Figuur 70: Site in 1953 (Orthofotoplan, BruGIS)

Figuur 71: Hydrologische situatie in het verleden (topografische kaart van België, 1958)

Tussen 1958 en 1961 werd de Wolvindreef aangelegd, een nieuwe weg loodrecht op de Charle-Albertlaan, die een deel van de Reigerbosvijver afsneed. Die kreeg daardoor de vorm die we nu kennen en werd toen de Hulinvijver genoemd. Het lijkt er ook op dat de kleine vijver ten westen van de Hulinvijver gedicht is.

Figuur 72: Reigerbosvijver in 1953 (of Hulinvijver) (Orthofotoplan, BruGIS)

Figuur 73: Site in 1961 (Orthofotoplan, BruGIS)

Figuur 74: Zoom op de Hulinvijver in 1961

De bouw van de Royale Belge begon in 1967. Het gebouw staat op de kaart uit 1969 hieronder. De vorm van de grote vijver werd aangepast en er werden bekkens rond het gebouw aangelegd.

'Zoals te zien is op het massaoverzicht en het inplantingsplan van de stedenbouwkundige vergunning voor de hoofdzetel aan de Vorstlaan 25, is de Woluwe dan een open waterloop die de projectsite op de toekomstige plaats van het Sint-Hubertusgebouw doorkruist. Daarna wordt ze overwelfd onder de hoofdzetel alvorens de Grote Vijver te voeden.' (ARIES Consultants, 2018)

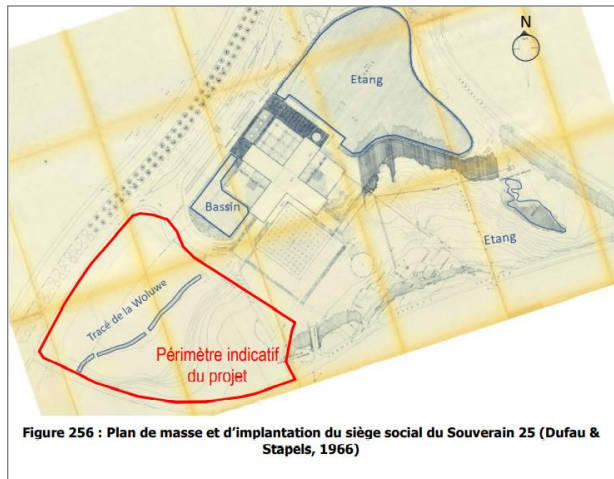
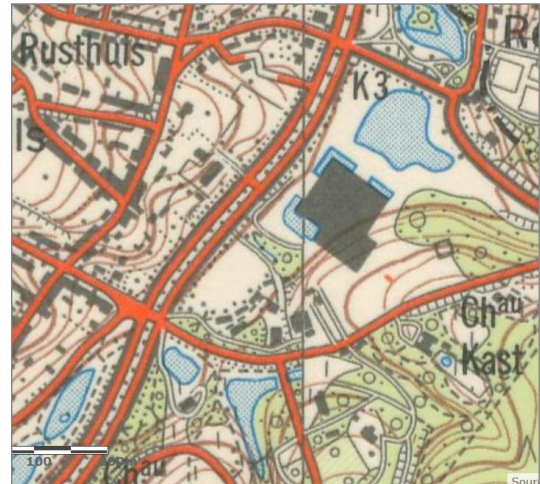

Figure 256 : Plan de masse et d'implantation du siège social du Souverain 25 (Dufau & Stapels, 1966)

Figuur 75: Massaoverzicht en inplantingsplan van de hoofdzetel aan de Vorstlaan 25 (Dufau & Stapels, 1966, in MER 'Vorstlaan 23', vol. I, p. 359)

Figuur 76: Hydrologische situatie in het verleden (topografische kaart van België, 1969)

Er valt ook een aanzienlijke vermindering van de vegetatie op het terrein te zien, vooral in het midden van het perceel, langs de Vorstlaan en de Ten Reukenstraat.

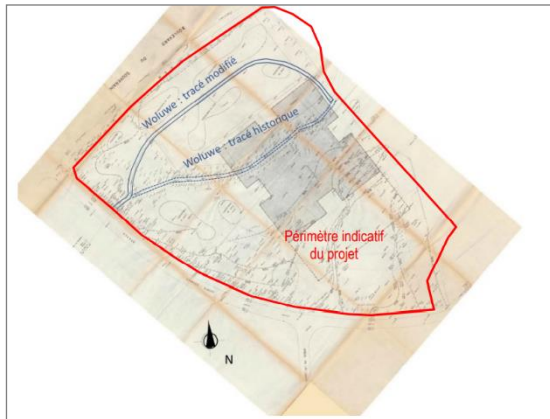

Figuur 77: Site in 1971 (Orthofotoplan, BruGIS)

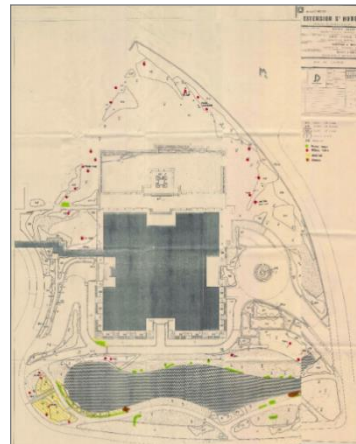

Figuur 78: Site in 1977 (Orthofotoplan, BruGIS)

Toen het Sint-Hubertusgebouw tussen 1983 en 1985 werd gebouwd, werd de loop van de Woluwe gewijzigd zodat deze het gebouw langs het noordwesten passeerde.

Figuur 79: Loop van de historische Woluwe, gewijzigd voor de bouw van het Sint-Hubertusgebouw (Dufau, Stapels & Dachert, 1982, in MER 'Vorstlaan 23', vol. I, p. 360)

Figuur 80: Plan voor de uitbreiding van de Royale Belge, 1983-1985. Collectie Stape

De Sint-Hubertusvijver werd vervolgens aangelegd, zoals te zien is op de foto's hieronder, en de site werd min of meer zoals we hem nu kennen.

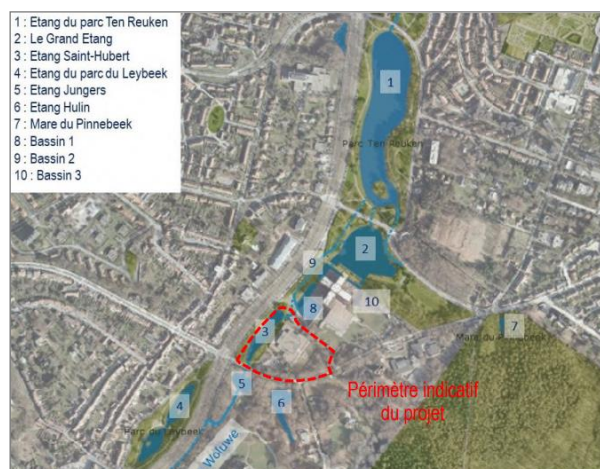

Figuur 81: Site in 1987 (Orthofotoplan, BruGIS)

Figuur 82: Site in 1996 (Orthofotoplan, BruGIS)

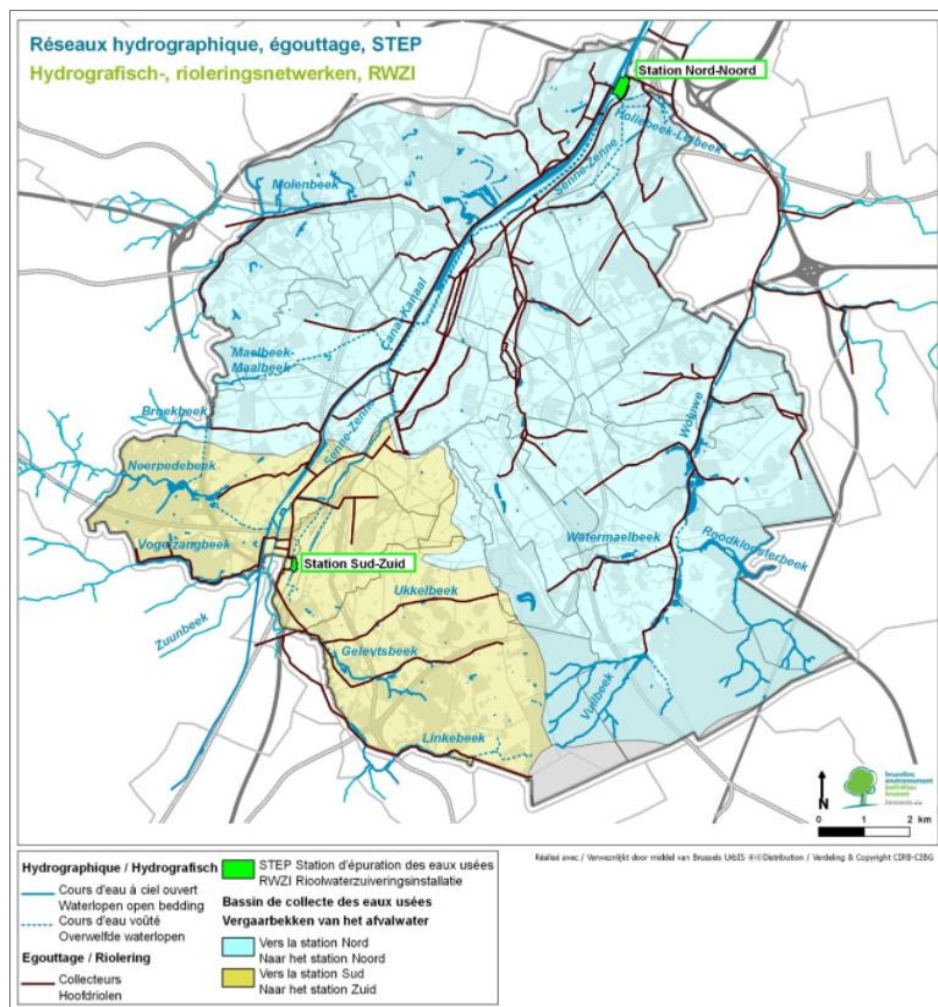
Hieronder worden de huidige namen van de waterlichamen vermeld:

Figuur 83: Benamingen van de waterlichamen op de site (Leefmilieu Brussel, 2012, in ARIES, MER Vorstlaan 23, 2018)

Om de sanering van het water in de vallei voort te zetten, werd begin jaren 80 een studie uitgevoerd om **de bestaande collector** te verdubbelen met leidingen die het afvalwater zouden opvangen en het rechtstreeks naar een toekomstige zuiveringsinstallatie zouden leiden, met het oog op een beter rendement (Association de coord. *et. al.*, 1983).

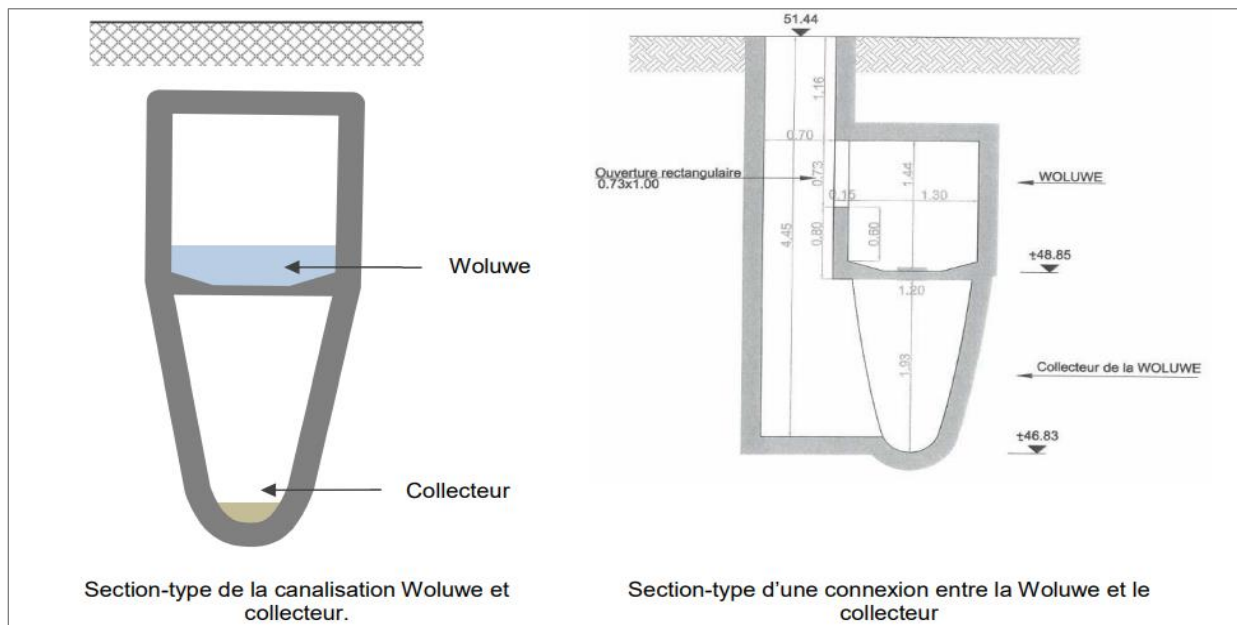
Sinds **2007** is de collector van de Woluwe aangesloten op het waterzuiveringsstation **Brussel-Noord**. Het afvalwater van de bewoners van de vallei, evenals het afvloeiingswater van het noordelijke deelstroomgebied en het deelstroomgebied van de Woluwe, wordt verzameld en behandeld voordat het in de rivier wordt geloosd.

Figuur 84: Sanering van afvalwater in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest: vergaarbekkens van de waterzuiveringsstations. Leefmilieu Brussel, 2014

Zoals op de onderstaande afbeelding te zien is, stroomt de Woluwe door het bovenste deel van de koker, terwijl de afvalwatercollector zich eronder bevindt. Op de kruising tussen de twee is een rechthoekige stuw in de zijkant gebouwd. Tijdens grote regenbuien, als alleen de Woluwe overstroomt en in de collector

stroomt, is er een verlies van water naar de rivier, maar geen verontreiniging. Als het riool echter overloopt, kan het afvalwater zich vermengen met de Woluwe. De frequentie van de lozing vanuit de collector in de Woluwe wordt echter als relatief beperkt beschouwd (Errembault, 2017 en Leefmilieu Brussel, 2017).

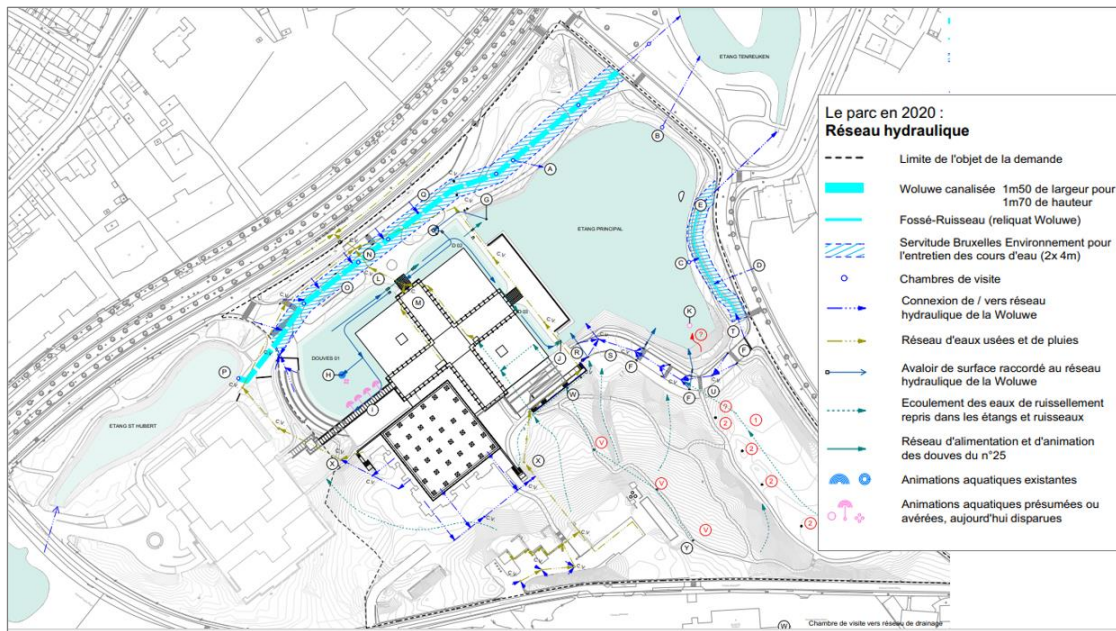
Figuur 85: Schema van de overwelving van de Woluwe: het bovenste niveau van de pijpleiding is de Woluwe en het onderste niveau is de collector (bron: WBP 2016-2021, Leefmilieu Brussel en Tractebel)

2015: Voorstel om de beek op de site van de Royale Belge open te leggen door de voormalige bedding van de Leybeek opnieuw aan te leggen in de richting van de laan.

Hoewel er geleidelijk wat **openleggingswerk** is ondernomen, is een groot deel van het hydrografisch netwerk nog steeds ingegraven in een rioleringsstelsel waar afvalwater zich mengt met afvloeingswater en met bepaalde waterlopen, die daardoor vervuild raken en dus moeten worden behandeld in waterzuiveringsstations (Stratec, 2015).

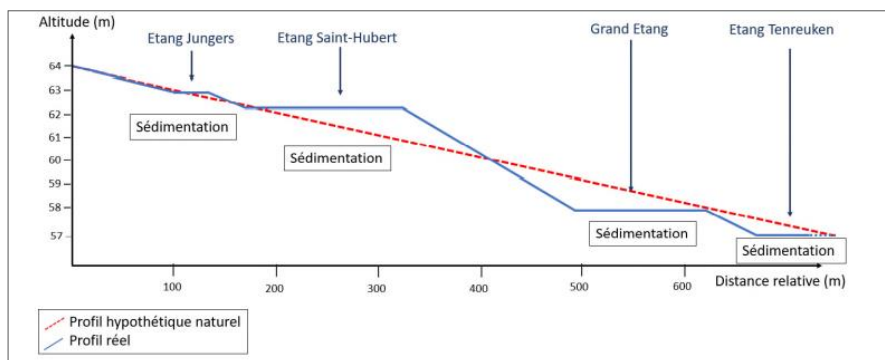
In **2017** was de Woluwe over bijna de helft van haar loop in Brussel overwelfd. Zo waren er in 2014 3,6 km kokers op een lengte van 8,7 km op het gewestelijk grondgebied, d.w.z. 41% van de loop (Leefmilieu Brussel, a. en b. 2017).

Op de site van de Royale Belge stroomt ze door de tunnel onder de paden op de site en voedt ze de grote vijver in het noorden (nr. III) met een debiet van 60 l/s. Meer specifiek wordt het niveau van de grote vijver 'geregeld door twee duikers, waarvan de ene rechtstreeks uitkomt op de Ten Reukenvijver en de andere, secundaire de overloop loost in een slootbeek, een overblijfsel van een oude meander van de Woluwe ...'. (Eole paysagiste 2020)

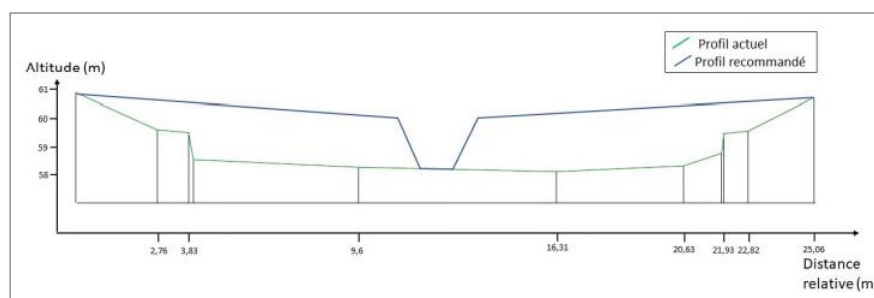
Figuur 86: Hydraulisch netwerk van de site van de Royale Belge in 2020 (Eole paysagiste)

Zoals blijkt uit dit schematische profiel (met een verticale overdrijving van 25x) van de Woluwe uit de effectenstudie 'Vorstlaan 23', uitgevoerd door ARIES in **2018**, 'is de loop van de Woluwe [in de bestaande situatie] gefragmenteerd en heeft ze een getrapt lengteprofiel, wat sedimentatie bevordert op de verschillende niveaus die door de vijvers worden gevormd. '

Figuur 87: Schematisch profiel van de Woluwe in de buurt van de site (ARIES, 2017)

De studie stelt ook dat 'de Sint-Hubertusvijver, met zijn vlakke betonnen bodem, een sedimentatiebekken is met alle nadelen van dien (frequente ruiming vereist, impact op de biodiversiteit, enz.). Het verdient de voorkeur om een hoofdwaterloop langs de vijvers te laten lopen om de voedingsdebieten en dus de sedimentatieverschijnselen te beperken.'

Figuur 88: Huidig en aanbevolen profiel voor de Sint-Hubertusvijver (ARIES op basis van het BIM-profiel, 2017)

Samenvatting van de hydrologische evolutie van de vallei - van het midden van de 20ste eeuw tot nu

In 1953 werd de grote collector van Woluwe voltooid, met het laatste deel aan de Vorstlaan.

Datzelfde jaar verhuisde het **Collège Saint-Hubert** naar de vallei op de hoek van de Vorstlaan en de Charle-Albertlaan. Het breidde geleidelijk uit en dichtte de vijver om er een voetbalveld van te maken, maar de Woluwe bleef open tussen de schoolpaviljoens.

In de aanloop naar Expo 58 voorzag het Groene Plan van het ministerie van Openbare Werken in de ontwikkeling van de laatste onderontwikkelde gebieden in de vallei. René Pechère ontwierp het Leybeekpark rond een waterpartij in de vorm van een 8, terwijl Albert Bervaes in het Senypark de oude visvijver drooglegde, een klein nieuw bekken creëerde en de Woluwe onder open hemel in haar 'historische' bedding liet stromen. Het Senypark werd pas in **1963** ingehuldigd. De Appelbloesemgaarde werd gebouwd **tussen 1953 en 1961**, een kleine wijk waar de Woluwe in enigszins aangepaste, open vorm langs de weg stroomt.

In 1966 werd, met het oog op de bouw van de hoofdzetel van de verzekeringsmaatschappij **Royale Belge**, de loop van de Woluwe rond dit terrein omgeleid. De architecten moesten ervoor zorgen dat het toekomstige gebouw geen afbreuk deed aan de bestaande vijvers of het beukenbos. De bouwactiviteiten hebben het landschap echter aanzienlijk veranderd, en voor de inplanting van de kantoren was een herontwerp van het waternetwerk nodig. De grote vijver werd gedeeltelijk geamputeerd en opnieuw geconfigureerd om plaats te bieden aan het gebouw en het een monumentaal perspectief te geven. Het gebouw wordt omringd door grachten en op één arm na is de Woluwe ingegraven. De zetel van de Royale Belge werd officieel ingehuldigd op 25 juni 1970.

In 1978 verhuisde het Collège Saint-Hubert naar de andere kant van de Charle-Albertlaan, naar het landgoed van wijlen landschapsarchitect Jules Janlet (1880-1974).

Tussen 1983 en 1985 bouwde de Royale Belge een grote uitbreiding op het vrijgekomen terrein van het Collège Saint-Hubert. De site werd heringericht en er werd opnieuw een waterpartij aangelegd.

De Woluwe heeft de plaats ingenomen van de Leybeek, terwijl deze laatste in gekanaliseerde vorm langs de Vorstlaan loopt en volledig van de site is verdwenen. Van zuid naar noord voedt de Woluwe nu een reeks vijvers: eerst de Leybeekvijver, dan de kleine vijvers van het privépark op de Vorstlaan nr. 15 en de vijvers in het park van de Royale Belge, alvorens samen te vloeien met de Ten Reukenvijver. Tussen de vijvers stroomt de rivier door een koker, maar ze doorkruist het Senypark en de Appelbloesemgaarde in de open lucht.

In 1999 fuseerde de Royale Belge met de verzekeringsgroep AXA. Het domein werd vervolgens verkocht en aangekocht door Cofinimmo in 2000. In 2018 verliet AXA de site. Twee jaar later verkocht Cofinimmo Vorstlaan nr. 23 en 25 aan de Antwerpse groepen Kairos en Cores.

Het BIM legde de Woluwe geleidelijk aan weer open, op sites in Sint-Lambrechts-Woluwe en Sint-Pieters-Woluwe.

Sinds **2007** is de collector van de Woluwe aangesloten op het waterzuiveringsstation Brussel-Noord. Het afvalwater, evenals het afvloeingswater van het noordelijke deelstroomgebied en het deelstroomgebied van de Woluwe, wordt verzameld en behandeld voordat het in de rivier wordt geloosd.

In 2015 stelde een studente, Errembaut, samen met Leefmilieu Brussel voor om de beek op de site van de Royale Belge open te leggen door de voormalige bedding van de Leybeek opnieuw aan te leggen langs de laan. Hoewel er openleggingswerk is verricht aan de Woluwe, vooral stroomafwaarts, is een groot deel van het hydrografisch netwerk nog steeds ingegraven in een rioleringsstelsel waar afvalwater zich bij zware regenval mengt met afvloeingswater en met kleine waterlopen, die daardoor vervuild raken en dus moeten worden behandeld in waterzuiveringsstations. Hoewel de Woluwe een van de minst vervuilde waterlopen in het gewest is. In 2017 was de Woluwe naar schatting nog over bijna de helft van haar loop in Brussel overwelfd.

Op 23 mei 2019 komt er het Besluit van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering tot inschrijving op de bewaarlijst als monument van het volledige hoofdgebouw van de voormalige zetel van de Royale Belge en tot inschrijving als landschap van een deel van het park.

Een nieuwe bestemming voor de site en stedenbouwkundige vergunningen hebben de mogelijkheid gecreëerd om een open waterloop te herstellen.

II. Conclusie

De complexiteit van de studie: ongelijke documentatie

De cartografische documenten voor de analyse van het hydrografische netwerk zijn relatief talrijk, maar niet altijd even nauwkeurig. Met name wanneer het water is ingegraven, zijn de sporen ervan verloren gegaan en de wateruitlaten zijn niet nauwkeurig, evenmin als de aanduiding van de kokers op kruispunten van wegen. De verzamelde oude plannen van Ferraris, Vandermaelen en Popp en de kadastrale atlassen bieden relatief volledige informatie, maar recente technische documenten zijn minder gemakkelijk toegankelijk en de recente geschiedenis moet nog worden onderzocht.

De complexiteit van de studie: wisselende plaatsnamen

Deze variaties in het netwerk worden gecompliceerd door een grote mate van verwarring in de toponymie, of liever hydronymie. De vijver van de Royale Belge, ook AXA-vijver genoemd naar de opvolger van de Royale Belge, maar 'oorspronkelijk' of vroeger Ten Reuken, is vandaag een naamloze vijver. Ten Reuken werd overgenomen als naam voor de vijver in het naburige openbare park dat werd ingericht bij de aanleg van de Vorstlaan (zie overzichtstabel p. 5).

Het lijkt erop dat vijvers geëerd worden met namen die algemeen gebruikt en herkend worden, vooral als ze in het publieke domein liggen. Vijvers op privélandgoederen veranderen van naam met hun eigenaars.

De Grote Vijver van Bosvoorde stond vroeger bekend als de Molenvijver. Deze werd gevolgd door Ten Reuken in de 18de eeuw, de Kasteelvijver (slotgracht, gedicht aan het einde van de 19de eeuw), de Pastorijvijver (in de 20ste eeuw werd dit de Leybeekvijver) en de Reigerbosvijver (die in de loop der tijd sterk varieerde in vorm en verspreid werd over verschillende entiteiten). Op dit punt in de vallei werd de Reigerbosvijver doorkruist door de Oudergemsesteenweg. In de 19de en 20ste eeuw behoorde het oostelijke deel toe aan de landerijen van Coppens en vervolgens Morel, terwijl het westelijke deel verdeeld was in één of meerdere bekkens (lager gelegen vijver van Morel, Sint-Hubertusvijver, Jungersvijver ...). Vervolgens bevindt zich onderaan de vallei al op de eerst kaarten de Ten Reukenvijver, verlengd door de Pinnebeek. De Pinnebeek is nu een vijver iets verder stroomopwaarts in deze kleine vallei. Voorbij Ten Reuken is de vallei moerassig en in de 17de eeuw was er over een afstand van enkele honderden meters geen vijver. Daarna volgde een aantal visvijvers in de buurt van het Rood Klooster, die in de 19de eeuw verdwenen, met uitzondering van de Papiermolenvijver (Senypark), die na de oorlog werd gedicht en vervangen door een nieuwe kleine waterpartij iets verderop.

De namen van de waterlopen zijn eveneens variabel: de Woluwe wordt op de Atlas van de buurtwegen van 1848 Molenbeek genoemd.

Wat bleek: waterpartijen en waterlopen, ongelijke erkenning

De geschiedenis van de Woluwevallei laat zien dat waterpartijen een veel benijdenswaardiger plaats hebben ingenomen dan waterlopen in de verbeelding, de erkenning en het beheer van hun plaats in het landschap. Enerzijds zijn de waterlopen (Leybeek en Woluwe) vaak afwezig in cartografische voorstellingen, zelfs in recente tijden, wat bijdraagt tot een zeker onbegrip; anderzijds zijn hun lopen rechtgetrokken, omgeleid en vervolgens ingegraven tijdens saneringsoperaties na te zijn gebruikt als riool, waardoor de weilanden die ze doorkruisen verstoken blijven van stromend water van goede kwaliteit. Dit in tegenstelling tot de waterpartijen, die beschermd en verbeterd werden als onderdeel van de landschapsarchitectuur tijdens de aanleg van de Vorstlaan. Bovendien hebben er een groot aantal interventies plaatsgevonden in de vallei door gerenommeerde landschapsarchitecten.

Historische consistentie, referentieperiode

De opeenvolging van veranderingen in het hydrografisch netwerk van de vallei, waarbij in de loop van drie eeuwen waterlopen werden verlegd of ingegraven en waterpartijen werden gecreëerd en verwijderd, heeft geresulteerd in zoveel variaties in de fysionomie van de vallei dat er geen ideale referentieperiode kan worden geïdentificeerd bij het nadenken over de toekomst van de bestudeerde site.

Figuur 89: De Woluwe bij Sint-Lambrechts-Woluwe, prentkaart, circa 1910, Collectie Belfius. Dit uitzicht geeft een idee van hoe de vallei van Bosvoorde er tot het midden van de 19de eeuw uitzag.

Iconografie, aspecten en rol van de vallei

Een landschap dat tot het midden van de 19de eeuw nog landelijk was, maar dat langzaam geïndustrialiseerd raakt. Net zoals in de vallei van de Maalbeek werden in de 13de eeuw visvijvers aangelegd en liepen de waterlopen langs de randen van die visvijvers, zonder ze te doorkruisen, zodat het ledigen (jaarlijkse oogst van kweekvis en ruiming) en de (her)aanvoer van water gemakkelijk gecontroleerd konden worden. De molens, die profiteerden van de natuurlijke stuwkracht van het water en al in de 13de eeuw bij de vijvers werden gebouwd, waren een belangrijke factor in de ontwikkeling van de dorpskernen. De industrie in het begin van de 19de eeuw was nog afhankelijk van deze aandrijfkraft, die al snel werd vervangen door de stoommachine. De vlakke delen van de vallei waren weilanden waar vee werd gehouden en de vijvers waren nog productieve visvijvers of moerassige weiden, terwijl er tekenen zijn van bomenbeheer (populieren). Prentkaarten van eind 19de en begin 20ste eeuw tonen de Woluwe als kronkelig en smal, met begroeide oevers waarop wilgen of populieren zijn geplant. Op een foto uit eind 19de eeuw is te zien hoe de waterloop wordt gekanaliseerd in de Middelburgstraat. Een zelden gedocumenteerd aspect dat een stedelijk landschap laat zien dat ongebruikelijk is voor Brussel.

Met de aanleg van de Vorstlaan en het landschapsplan van Leopold II en Victor Besme veranderde de economische functie van de vallei volledig. Bedrijven werden verdreven door het onteigeningsplan (distilleerderij Ten Reuken, ververij Seny) en de recreatieve functie van de natuurgebieden overheerste, met de privéparken rond kastelen, landhuizen en openbare parken. Gerenommeerde landschapsarchitecten (Fuchs, Vander Swaelmen, Buysens, Janlet, Pechère, Bervaes, Delogne en Rebold ...) werden ingeschakeld om een erfgoed van groene ruimten te creëren die de vijvers tot hun recht deden komen, maar de waterlopen lieten verdwijnen.

Het park op de site van de Royale Belge, aangelegd in 1970, is een van de meest kunstmatige, ondanks het feit dat het beukenbos en de waterpartij respecteert (harde bekkens, gekanaliseerde waterloop, grote ondergrondse infrastructuur, brede toegangswegen), maar het toont een nauwgezet ontwerp op de schaal van het monument, dat daardoor gevaloriseerd wordt.

III. Reflecties over het heropenleggen van de Woluwe

Heropenlegging: samenhang op schaal van de vallei, samenhang van het beschermde gebied

Het openleggingsprogramma is ecologisch consistent in de hele vallei, dankzij de werken die in de jaren 2000 werden gestart en waardoor de helft van de Woluwe in het gewest in haar natuurlijke staat kon worden hersteld. Aangezien een deel van de waterloop door een koker onder het wegnnet en de dichte bebouwing door zal blijven stromen, winnen de laatste beschikbare plaatsen aan belang om de taak voort te zetten.

De specifieke kwestie op de site van de Royale Belge is complexer. Het gaat om de samenhang van het erfgoed op de schaal van een bepaald eigendom en is een uitzonderlijk geval.

De site is niet alleen een emblematisch voorbeeld van een specifieke typologie, maar is ook van zeldzame kwaliteit. Dit erfgoed wordt beschermd vanwege het innovatieve karakter, waarbij de avant-gardistische architecturale expressie van een gebouw wordt verbonden met die van de omgeving in een monumentaal, esthetisch en technisch gedurfd totaalwerk. Het geheel drukt een ondernemerskracht uit die kenmerkend was voor zijn tijd en getuigt van de economische, stedelijke en sociale transformaties die plaatsvonden.

De uitdaging van dit project is om het openleggen van de waterloop te integreren zonder de architecturale kwaliteit van de site te verstoren.

De voordelen van het openleggen van de waterlopen

Het groeiende bewustzijn van de noodzaak om rekening te houden met milieufactoren en de natuur beter te integreren in de stad, heeft aanzet tot nadenken over de vele voordelen die waterlopen bieden aan de stedelijke omgeving: ecologisch, esthetisch, economisch, cultureel en symbolisch. Deze overwegingen zijn gekoppeld aan de verschillende crises waar we mee te maken hebben (klimaat, biodiversiteit, zingeving) en de uitdagingen in verband met de vallei. De huidige kwaliteit van de site vereist niet dezelfde milieutransformatie als een dichtbebouwde stedelijke site en het gaat hier niet om het corrigeren van een hitte-eiland of een gebrek aan openheid naar het publiek. De te herstellen waterloop heeft geen groot debiet, dus de regulerende functie is relatief. De doelstellingen voor het herstel van de natuurlijke cyclus en de goede gezondheidstoestand van waterlopen, zoals uiteengezet in de Kaderrichtlijn Water en het Natuurplan, zijn echter van toepassing op het openleggen, dat een positief effect heeft op de site als geheel en het onderhoud ervan. Het herstellen van rivieroeveren en een natuurlijke rivierbedding heeft een aantal voordelen:

- verbetering van de waterkwaliteit, dankzij de fytozuiverende vermogens van bepaalde planten, waardoor met name de proliferatie van de steeds vaker in dit stroomgebied voorkomende blauwalgen kan worden tegengegaan;
- de vergroting van de biodiversiteit door nieuwe habitats en schuilplaatsen te bieden voor de voortplanting van vissoorten en de aquatische fauna in het algemeen, alsmede nieuwe broedplaatsen voor avifauna;
- verbetering van de rol als ecologische corridor van het blauwe netwerk;
- versterking van de continuïteit van de waterloop doorheen de opeenvolging van uitzonderlijk goed bewaarde groene ruimten langs de Vorstlaan (Leybeekpark en -vijvers, Sint-Hubertusvijver, Ten Reukenpark en -vijver, Senypark, Appelbloesemgaarde);
- het bieden van een historisch en educatief beeld van de vallei ten behoeve van de bewoners en gebruikers.

Het opwaarderen van de Woluwe is ook een kwestie van legitimiteit.

In een nieuwe benadering van de culturele waarde van het stadslandschap kunnen we niet ontkennen dat het belangrijk is om de aanwezigheid en zichtbaarheid van waterlopen te herstellen, vooral wanneer

ze, zoals de Woluwe, een doorslaggevende rol hebben gespeeld in de bewoningsgeschiedenis van het gebied. Dat is hier het geval, want het is dankzij de vele economische, beschermende en verzorgende functies van de Woluwe dat het jachtdomein en de dorpsgemeenschap van Bosvoorde zijn ontstaan. Met andere woorden, het lijkt logisch om historische lagen niet uit te sluiten van de ontwikkeling van de site, aangezien ze een bijdrage leveren aan het milieu en de veerkracht van de site helpen vergroten.

Plaats en rol van de waterlopen

De Woluwe is op deze monumentale schaal van het park uitgewist, maar ze is niet helemaal verdwenen en speelt nog steeds een rol, zij het een onzichtbare: ondergronds voedt ze de verschillende waterlichamen. In gekanaliseerde vorm kan ze echter slechts een deel van haar ecologische rol spelen.

De milieueffectrapportage van ARIES benadrukt, voor het behoud van de vijvers in de vallei, de regulerende rol van stromend water dat wordt geleverd door waterlopen (wanneer deze schoon en open zijn) 'die zich op korte afstand van hun oevers bevinden'. 'Wat betreft het onderhoud van de vijvers en de scheiding van de waterlopen, verdient het vanuit ecologisch oogpunt de voorkeur om een hoofdwaterloop langs de vijvers te laten lopen om de voedingsdebieten en dus de sedimentatieverschijnselen te beperken. '

Dit is een historische praktijk, die teruggaat tot de eerste ontwikkelingswerken in de vallei om de watertoevoer naar de visvijvers te beheren en te controleren, wat de ligging van de Woluwe naast de Ten Reukenvijver en de Pastorijvijver verklaart. Dezelfde historische configuratie werd aangetroffen bij de vijvers van Elsene, toen de visvijvers werden aangelegd door de abdissen van de Abdij Ter Kameren. De stroming, die indien nodig in de bekkens wordt omgeleid, regenereert en oxygeneert water dat anders stil zou staan, waardoor de kwaliteit en levensvatbaarheid voor flora en fauna wordt verbeterd en de ophoping van sediment wordt vertraagd. Dit heeft een impact op de beheerkosten.

Het herstel van de functie van stromend water heeft misschien geen significante milieu-impact, gezien de respectieve grootte van de bekkens en de hoeveelheid water die vermoedelijk in de waterloop stroomt, maar deze impact zal positief zijn en zal helpen om de moeilijkheden van het onderhoud van de bekkens te verminderen, de waterkwaliteit te verbeteren en de biodiversiteit te ontwikkelen. In een recent rapport van Leefmilieu Brussel staat dat de waterkwaliteit van de Woluwe beter is dan die van de andere Brusselse waterlopen, onder meer doordat ze rechtstreeks uit het Zoniënwoud komt en weinig zijrivieren heeft, maar dat de kwaliteit toch niet optimaal is. De inspanningen om de Woluwe verder stroomafwaarts (op de 2 Woluws) open te leggen die begin jaren 2000 zijn begonnen en sinds 2016 zijn opgevoerd, zijn geëvalueerd. Uit die evaluatie blijkt dat de kwaliteit van de oevervegetatie een bepalende factor is.

Door de waterloop los te koppelen van de collector wordt het ook eenvoudiger om de kwaliteit ervan te controleren en wordt het risico op vervuiling tijdens periodes van hevige regen, die waarschijnlijk steeds vaker zullen voorkomen, verkleind.

Zou het mogelijk zijn om op deze aangelegde, beschermde site een element te herintroduceren waarmee geen rekening is gehouden toen het werd ontworpen? Hoe zou het worden geïntroduceerd en welke impact zou het kunnen hebben? Het idee om de Woluwe opnieuw open te leggen, wordt nu geconfronteerd met een nieuwe beperking, namelijk dat het landschapsproject niet mag worden verstoord of aan kwaliteit mag inboeten.

De gevoeligheid voor het milieu en het respect voor de natuur ten tijde van het ontwerp van de Royale Belge en haar park, eind jaren '60 en begin jaren '70, kwam enerzijds tot uiting in de eis van de overheid om de zichtbare aspecten van de site en in het bijzonder het bladerdak te respecteren, en anderzijds in het feit dat de architecten van het gebouw samenwerkten met een duo landschapsarchitecten.

De architecturale context was er een van grootschalige modernistische projecten, met technische middelen die het mogelijk maakten om steeds grotere en gedurfdere projecten te bouwen en een volledig vertrouwen in harde structuren van beton en staal. De kunstmatige aard van de bekkens is duidelijk.

De reden voor bescherming stelt de architecturale waarde voorop en geeft het park alleen een omlijstende rol, wat waarschijnlijk reductief is.

In de geest van het ontwerp, zoals Carlo Chapelles interview met landschapontwerper Claude Rebold (G. Leloutre, H. Lionnez, 2017) duidelijk maakt, moeten twee elementen in overweging worden genomen.

Aan de ene kant het 'sterke' karakter van het landschapsproject, geholpen door de lokale context, een groot waterlichaam en een bosrand met volwassen bomen, een vlakte, vrij van details.

Aan de andere kant de overweging dat de natuur in de toekomst 'haar rechten zal opeisen', een voor de hand liggende overweging voor de landschapontwerper, die de schepper is van een levende omgeving die zich ontwikkelt, groeit of wordt getransformeerd.

Een aantal elementen en gegevens is echter nog steeds onnauwkeurig of ontbreekt voor de verdere denkoefening, aangezien het park zich niet meer in zijn oorspronkelijke staat bevindt, de huidige werken de omgeving hebben gewijzigd en het toekomstige project niet bekend is. We hebben ook niet genoeg informatie over de motivaties en bedoelingen van landschapontwerpers om potentiële esthetische conflicten te beoordelen.

Verschillende hypothesen of aspecten van het herstel van de Woluwe moeten bestudeerd worden, afhankelijk van de technische haalbaarheid, de authenticiteit van de site, de ecologische, culturele en economische voordelen en de aanvaardbare impact op de site. Wat is vanuit technisch oogpunt de diepte van de Woluwe op de site en hoeveel speelruimte is er om dit te veranderen? Als we uitgaan van de oude afmetingen en 'natuurlijke' aspecten van de waterloop, is het een kwestie van het herscheppen van een kleine geul met een vergelijkbare breedte als die van de dode arm die op het terrein is overgebleven (breedte +/- 1,50 m?) met een relatief geringe diepgang (afmetingen zie doc., distilleerderij Ten Reuken, 1873, p. ?19). Het resultaat is een discreet element dat opgaat in het tapijt van weiland of gazon, maar deze discretie is zowel een voordeel als een nadeel als het gaat om de integratie in het monumentale landschap van de Royale Belge.

De verscheidenheid aan aspecten die de Woluwe heeft aangenomen in haar loop door Bosvoorde laat ons misschien toe om af te wijken van deze 'natuurlijke' configuratie om ons aan te passen aan een meer architecturale formulering van de site.

Opmerking. Talrijke internationale richtlijnen hebben de kwalitatieve rol van waterlopen in stedelijke omgevingen herhaald en opgeroepen tot het herstel ervan, zoals in het geval van UNESCO, in haar aanbevelingen met betrekking tot het historische stadslandschap.

Unesco-aanbeveling over het historische stadslandschap (2011):

--> *In de context van klimaatverandering en het groeiende risico op natuurrampen als gevolg van klimaatverandering en bevolkingsgroei, zijn de omstandigheden veranderd sinds de vorige verdragen werden aangenomen.*

--> *Er is nood aan een 'verschuiving van een focus op monumenten naar een bredere visie' en aan een betere integratie van strategieën voor het behoud van stedelijk erfgoed in de bredere doelstellingen van duurzame ontwikkeling.*

--> *Voorstel om een landschappelijke benadering toe te passen voor het identificeren, behouden en beheren van historische gebieden binnen hun bredere stedelijke context.*

Definitie: 'Het historische stadslandschap wordt opgevat als het stedelijke gebied dat het resultaat is van een historische gelaagdheid van culturele en natuurlijke waarden en attributen, dat verder gaat dan de begrippen "historisch centrum" of "historisch geheel" en de bredere stedelijke context en de geografische omgeving omvat.

*Deze bredere context omvat met name de topografie, geomorfologie, **hydrologie** en de natuurlijke kenmerken van de site; de bebouwde omgeving, zowel historisch als hedendaags; de bovengrondse en ondergrondse infrastructuur; de groene ruimten en tuinen; de bestemmingsplannen en ruimtelijke organisatie; de visuele percepties en relaties; en alle andere samenstellende elementen van de stedelijke structuur. Dit omvat ook de*

sociale en culturele praktijken en waarden, de economische processen en de immateriële dimensies van erfgoed als middel voor diversiteit en identiteit.

De benadering waarin het historische stadslandschap centraal staat, is gericht op het behoud van de kwaliteit van de menselijke omgeving en het verbeteren van het productieve en duurzame gebruik van stedelijke ruimten, waarbij hun dynamische karakter wordt erkend en sociale en functionele diversiteit wordt bevorderd. Ze integreert de doelstellingen van stedelijk erfgoedbehoud met die van sociaaleconomische ontwikkeling. Ze is gebaseerd op een evenwichtige en duurzame relatie tussen de stedelijke omgeving en de natuurlijke omgeving, tussen de behoeften van de huidige en toekomstige generaties en het erfgoed van het verleden'.

Bibliografie

ARIES CONSULTANTS, Études d'incidences relatives au projet de démolition partielle d'un bâtiment de bureaux et reconstruction de 4 bâtiments de logements boulevard du Souverain 23 à Watermael-Boitsfort (vol. I, 569 p. en vol. II, 458 p.), Aanvrager Cofinimmo, mei 2018.

Association de Coordination pour les problèmes de l'eau, Bureau Spécial d'études du Brabant vzw, Intercommunale Maatschappij voor de Sanering van het Dal der Maalbeek, Intercommunale Maatschappij voor de Sanering van het Dal der Molenbeek en der Pontbeek, Intercommunale Maatschappij voor de Omleiding en de Overwelving van de Zenne, Intercommunale Maatschappij voor de Sanering en Inrichting van de Woluwevallei, *Sanering van het water: de intercommunale structuur van de grote valleien van Brussel en omstreken*, Brussel, Drukkerij Van Muysewinkel, 1983, 93 p.

Koninklijke Bibliotheek van België, Wouter Bracke, Joseph-Johann-Franz Ferraris, *De grote atlas van Ferraris: de eerste atlas van België: 1777: Carte de Cabinet des Pays-Bas autrichiens et de la Principauté de Liège*, Brussel, Racine, 2009, 608 p.

Leefmilieu Brussel, *Beheerplan voor het Zoniënwoud*, vol. 1, Brussel, bij de auteur, 2019, 843 p.

Yves Cabuy, Stéphane Demeter, Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 9. Watermaal-Bosvoorde Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel, 1994. vol. 1. 97 p., Vol. 2 - kaarten.

Henri Ceuppens, Le château Morel et son parc, in *'Chroniques de Watermael-Boitsfort'* nr. 47 (juni 2019), pp. 10-17.

Carlo R. Chapelle, MA² - Metzger et Associés Architecture (dir.), *Notes pour le projet d'une étude historique du siège social de la Royale Belge, société d'assurances (1967-1970) Boulevard du Souverain 25 à Bruxelles*, Brussel, bij de auteur, 2013, 57 p (van 15-72).

Carlo R. Chapelle, MA² - Metzger et Associés Architecture (dir.), *Quelques notes concernant l'extension "Saint-Hubert" de l'ancien siège social de la Royale Belge, société d'assurances. Boulevard du Souverain 23 à Watermael-Boitsfort*, Brussel, bij de auteur, 2014, 22 p.

Jacques Charlier, *Watermaal-Bosvoorde in oude prentkaarten*, 4e ed., Zaltbommel, Europese Bibliotheek, 1978 (z.d.), 120 p.

Coördinatie Zenne - Coordination Senne vzw, *Naar de bronnen van de Woluwe in Watermaal-Bosvoorde*, coll. *Zoektocht naar een waterloop*, Brussel, bij de auteur, 2018, 1 folder, beschikbaar op: https://www.gs-esf.be/downloads/topoguides/2018_Woluwe-bronnen-sources_NL.pdf

Coördinatie Zenne - Coordination Senne vzw, *Zoektocht naar een rivier, de Woluwe, park, rivier en vijvers*, coll. *TOPO-Guide*, Brussel, bij de auteur, 2006, 1 folder, beschikbaar op: https://www.gs-esf.be/downloads/topoguides/Woluwe04_NL_LOW_A4.pdf

Anne De Bardzki-Granon, De Bezemhoek, Een wijk tussen water en woud, in: *Erfgoed Brussel* nr. 23-24, pp. 32-43.

Michel De Beule en Christian Dessouroux (coord) - Bruxelles, ses bureaux, ses employés. Speciale uitgave van het Overzicht van het Kantorenpark, BHG, Brussel, 2009, 256 p.

Joseph Degryse, *Evocation des paysagistes belges et de leurs œuvres du 19e siècle à l'aube du 21e siècle*. In: *Conversations paysagères 2004 - Métiers du Paysage -13 oktober 2004*, Gembloux, pp. 8-18.

Willy Delhay, Jean-Jacques Van Mol, *Les abords de la rue de l'Hospice : genèse d'un noyau villageois*, coll. *Histoire des quartiers*, vol. 8, Brussel, Histoire et sciences à Watermael-Boitsfort, HISCIWAB 2016, 239 p.

Willy Delhay, *Du hameau et de la distillerie à la Société AXA*, in: *Chroniques de Watermael-Boitsfort* nr. 47 (juni 2019), pp. 2-9

Jean-Marie Delaunois, *Watermael-Boitsfort*, 2de ed., coll. *Guides des communes de la région bruxelloise*, vol. 22, Brussel, CFC éditions, 2008 (1998), 117p.

Thierry Demey, *Bruxelles en vert : Le guide des jardins publics - Molenbeek - Senne - Maelbeek - Woluwe*, 2de ed., Brussel, Badeaux, 2010 (2003), 576 p.

Jan De Paepe, Dienst Cultuur van het gemeentebestuur van Watermaal-Bosvoorde (dir.), *Boitsfort, un village à l'orée de la Forêt de Soignes*, coll. *Watermael-Boitsfort : ma découverte*, Brussel, Gemeentebestuur van Watermaal-Bosvoorde, 1999, 32 p.

Fabien De Roose, *Bruxelles vue par les peintres : Auderghem, Saint-Josse-ten-Noode, Schaerbeek, Watermael-Boitsfort, Woluwé-Saint-Pierre, Woluwé-Saint-Lambert*, vol. 2, Brussel, Racine, 2011, 175 p.

R. A. Dobois, Sander Pierron, *La vallée de la Woluwe. Huit bois gravés*, Brussel, z.n., z.d., 6 f., 8 pl.

Oscar Dresse, *Watermael-Boitsfort : Esquisse historique*, in: *Le Folklore Brabançon, Organe du Service de Recherches Historiques et Folkloriques de la Province de Brabant*, nr. 143 (1959), pp. 359-398.

L. Druart, *L'Épuration des eaux résiduaires : Exposé d'un nouveau projet pour l'agglomération bruxelloise par l'épandage et le système biologique et pour l'assainissement de la Senne et de la Woluwe*, Brussel, G Meert & Cie, 1909, 43 p.

Paul Duvigneaud, Martin Thange, *Étude phyto-écologique de la vallée de la Woluwe dans la Région bruxelloise comme base de son aménagement*, coll. *Bulletin de la Société Royale Belge de Géographie*, vol. 1, Brussel, Jardin Expérimental Jean Massart, 1978, 32 p.

Jean Francis, *La chanson des rues de Watermael-Boitsfort*, Brussel, Louis Musin, 1978, 140 p.

Daniel Geerinck, Patrick Verhaeghe, *Les végétaux ligneux des parcs de la vallée de la Woluwe de Watermael-Boitsfort à Auderghem*, 2de ed., Brussel, Tournesol-Zonnebloem, 1995, 50 p.

Pierre Havelange, Pierre Puttemans, *Vallée de la Woluwe : Plan directeur de la Vallée de la Woluwe*, Brussel, bij de auteur, z.d., 1 folder.

Geneviève Herrembault, Remise à ciel ouvert des cours d'eau urbains. Analyse thématique et contextuelle du projet de fin d'étude de Geneviève Errembault. Haute Ecole Lucia De Brouckère - Hoger Onderwijs Agronomie. Eindwerk ingediend voor de bachelor Tuin- en landschapsarchitectuur. Academiejaar 2016-2017. pp

Joseph Hilson, *La Vallée de la Woluwe*, in: *Le Folklore Brabançon: Organe du Service de Recherches Historiques et Folkloriques de la Province de Brabant*, nr. 150 (juni 1961), pp. 241-282.

Jean-Pierre Huts, *Quartiers de Watermael-Boitsfort*, in: *Chroniques de Watermael-Boitsfort*, nr. 18 (2000), p. 11-12

Jean-Pierre Huts (dir.), Jean-Jacques Van Mol (dir.), *La Maison communale de Boitsfort et ses abords : une évocation historique et iconographique*, coll. *Histoire des quartiers*, vol. 4, Brussel, Histoire et sciences à Watermael-Boitsfort, 2011, 160 p.

Brussels Instituut voor Milieubeheer, De Woluwevallei, bij de auteur, 2002, 20 p.

Alain Lefebvre, Claude Rebol : l'architecte des jardins, in: *JV Magazine*, nr. 12 (2009)

Géry Leloutre, Hubert Lionnez, *De bosrand vormgeven door bedrijfsarchitectuur: Royale Belge, Glaverbel en CBR in Watermaal-Bosvoorde*, in: *Erfgoed Brussel*, nr. 23-24 (2017), pp. 130-149.

C. Lemaire, *La Royale Belge*, Plaquette vervaardigd met de medewerking van Mevr. C. Lemaire, wetenschappelijk attaché bij de Koninklijke Bibliotheek, en de heer J. Keymolen, artistiek directeur bij Vanypeco, Louizalaan 149 - 1050 Brussel, z.d.

Les Amis du Musée artistique et folklorique de Watermael-Boitsfort, *Watermael-Boitsfort. Son Histoire. Son Folklore. La Forêt de Soignes.*, Brussel, bij de auteur, 1951, 23 p.

L. M. *Nouveau siège social de la Royale Belge à Watermael-Boitsfort (Bruxelles)* - Architectes Pierre Dufau et René Stapels. In: Technique des travaux, 329; mei-juni 1970, pp. 128-136.

Roger Nevens, *Essai d'inventaire des estaminets de Boitsfort avant 1950*, in: *Chroniques de Watermael-Boitsfort* nr. 16 (1999), pp. 11-16

Roger Nevens, *Le hameau de Tenreuken sous Watermael-Boitsfort*; in: *Chroniques de Watermael-Boitsfort* nr. 15, Spécial Tenreuken (september 1999), pp. 2-39

Roger Nevens, *Inventaire de l'équipement de la distillerie et dépendances, extrait des actes notariaux de 1838 et 1841*, in: *Chroniques de Watermael-Boitsfort* nr. 15, Spécial Tenreuken (september 1999), pp. 40-42.

Roger Nevens, *Le pont de fer de la Royale Belge*, in: *Chroniques de Watermael-Boitsfort* nr. 15, Spécial Tenreuken (september 1999), p. 43

Roger Nevens, *Les bornes du Boulevard du Souverain*, in: *Chroniques de Watermael-Boitsfort*, nr. 23 (2001), p. 2-3

Roger Nevens, *Le moulin de Boitsfort au 19e siècle*, in: *Chroniques de Watermael-Boitsfort* nr. 23 (2001), p. 4-6

Michel Nicolas, *La création du collège Saint-Hubert : de la fondation (1953) à l'indépendance (1962)*, in: *Collège Saint-Hubert - 50 ans - 1953-2003*, pp. 6-14.

Jacques A.M. Noterman, *Watermael-Boitsfort : album souvenir*, (collection de cartes postales, Alain Wiard) Brussel, Arobase, 2000, 112 p.

Sander Pierron, *Histoire illustrée de la Forêt de Soignes*, coll.. *Grande Encyclopédie Brabançonne*, vol. 18, Brussel, La Pensée Belge, 1925

Liane Ranieri, *Léopold II urbaniste*. Hayez, 1973, 396 p.

Royale Belge, *Royale Belge : inauguration du siège social*, Brussel, Royale Belge Group, 1970, 30 p.

Guy Vande Putte, André Vanderborght, *Watermael entre Boitsfort et Auderghem : Exposition historique*, Brussel, Collège Saint-Hubert, 1978, 151 p.

Guy Vande Putte, *L'exposition « un collège, un environnement »*, in: *Collège Saint-Hubert – 50 ans - 1953-2003*, pp. 39-43.

Christian Vandermotten, *Itinéraire du présent et des traces du passé d'une commune résidentielle bruxelloise : 16 km à travers Watermael-Boitsfort*, coll. *Hommes et Paysages*, vol. 11, Société Royale Belge de Géographie, 1990, 52 p.

Marc Villeirs, *Het Woluwedal*, coll. *Brussel, stad van kunst en geschiedenis*, vol. 18, Brussel, Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest - Dienst Monumenten en landschappen, 1995, 32 p.

Alphonse Wauters, *Histoire des environs de Bruxelles ou description historiques des localités qui formaient autrefois l'ammanie de cette ville*, vol. 9A, 2e ed., Brussel, Culture et civilisation, 1973 (1855), 272 p.

BIJLAGEN

1. Overzicht van de illustraties

1.1. Afbeeldingen

Figuur 1: Kaart van het Zoniënwood, 1659 (uittreksel – KBR online) // Vosterman.....	8
Figuur 2: J-B. Collaert, gravure naar Hans Bol, de vijvers van Bosvoorde en de Terhulpensesteenweg, 16de eeuw (KBR PrKab)	9
Figuur 3: De molen aan de rand van de Grote vijver van Bosvoorde, A. De Bruyn, ARA Handg. K&PI 143 (in: Atlas van de ondergrond van Watermaal-Bosvoorde).	10
Figuur 4: De molen, tekening toegeschreven aan Jacques d'Artois, midden 17de eeuw, KBR Prentenkabinet. (In: A. De Bardzki-Granon, De Bezemhoek, Erfgoed Brussel nr. 23-4, 2017)	10
Figuur 5: Zicht op het kasteel van Bosvoorde, tekening door F.J. Derons (eind 18de eeuw), Archieven van Arenberg, Edingen. (In: A. De Bardzki-Granon, De Bezemhoek, Erfgoed Brussel nr. 23-4, 2017)	11
Figuur 6: Kaart van de parochie Watermaal uit 1782, uittreksel. (ARA handgeschreven kaarten en plattegronden, 2401) NB. de plattegrond is op het zuiden georiënteerd, het Zoniënwood staat bovenaan de plattegrond. De gebouwen en waterpartijen zijn duidelijk zichtbaar, maar de waterlopen zijn niet weergegeven.	11
Figuur 7: De grote vijver van het kasteel en de bijgebouwen van het hertogelijk jachtpaviljoen in de 18de eeuw (ARA Handg. K&PI 2994).....	12
Figuur 8: De hier getoonde interpretatie van het huis van de kapelaan werd gepubliceerd in een artikel van Joseph Hilson, La vallée de la Woluwe, in: Le Folklore Brabançon, nr. 150, juni 1961.	12
Figuur 9: Joseph-Johann-Franz Ferraris, Kabinetskaart van de Nederlanden opgemeten op initiatief van de graaf van Ferraris, 1:11520, z.p., z.n. 1771-1778. Detail van de Woluwevallei tussen de Grote Vijver van Bosvoorde en de priorij van het Rood Klooster. (KBR).....	13
Figuur 10: Zoom op Bosvoorde, Joseph-Johann-Franz Ferraris, Kabinetskaart van de Nederlanden opgemeten op initiatief van de graaf van Ferraris 1:11520, z.p. z.n. 1771-1778.	14
Figuur 11: Zoom op de vijvers, Joseph-Johann-Franz Ferraris, Kabinetskaart van de Nederlanden opgemeten op initiatief van de graaf van Ferraris 1:11520, z.p. z.n. 1771-1778.	15
Figuur 12: Zicht op de Ten Reukenvijver en de distilleerderij L'Espérance, circa 1990. Prentkaart. Links staat de fabriek, het eerste gebouw dat in 1832 werd gebouwd, en rechts staan de 6 kleine arbeidershuisjes die in 1867 werden gebouwd door Désiré Hainaut.	16
Figuur 13: 1838 E. Carez, <i>Plan bij het rapport van de heer Lucq om de waterretentie van zijn fabriek te kunnen verhogen. Grasveld en vijver toebehorend aan de heer Lucq, fabriek toebehorend aan de heer Lucq en opstand van de afvoerklap te bouwen op punt B, gemaakt en getekend in drievoud door de Conducteur van Bruggen en Wegen verantwoordelijk voor de fabrieken op 10 december 1838. Schaal 1:1000 voor het plan (...). Plan en details, ARA</i>	17
Figuur 14- De Woluwe bij Sint-Lambrechts-Woluwe, prentkaart. Dit aanzicht geeft een idee van het beboste landschap van de vallei, die ook als weiland werd gebruikt. (Collectie Belfius)	18
Figuur 15: 1855 Plan opgesteld in verband met een verzoek aan de bestendige deputatie voor de installatie van een stoommachine. ARA.....	19
Figuur 16: 1847 E. Carez, ingenieur, Plan van de stokerij van dhr. Vandendaelen en profielen van de vijver (...) gevoegd bij het verslag (...) over de klacht van dhr. Vanderschilde, betreffende de schade veroorzaakt aan zijn goederen ten gevolge van het hoge water van de Ten Reukenvijver Vijver onder	

Watermaal-Bosvoorde. Er zijn ook de aanduidingen 'geplaveide buurtweg' en de weide van dhr. Vanderschilde te zien, die stroomopwaarts van de vijver ligt. ARA.....	20
Figuur 17: 1873 Distillerie Ten Reuken Hainaut frère et sœur. Te bouwen brug over de Woluwe. Doorsnede van de Woluwe. Te bouwen brug over de Leybeek. ARA.....	21
Figuur 18: Plan van landmeter Ed. De Vleeschouwer in 1873, met: 1. Waterinlaten 2. Afname van water voor het hydraulisch rad 3. Vijverafvoer en peilnagel. ARA.....	21
Figuur 19 - Atlas der waterlopen 1885 - ARA.....	22
Figuur 20: Topografische kaart van de omgeving van Brussel (...) Ch. Van der Straeten, 1848 (Établissement Géographique de Bruxelles, Ph. Vandermaelen) ASB.	23
Figuur 21: 1877 Nieuw hypsometrisch plan van de stad Brussel, de vallei is niet veel veranderd sinds 1848. KBR.	24
Figuur 22: Kasteel Morel rond 1900 en het park, ansichtkaarten, Collectie Belfius.....	24
Figuur 23: Traject bij benadering van de infiltratiegalerij die onder het Zoniënwoud moet worden geboord ... 1870 (uittreksel uit het plan, met de vijvers van Bosvoorde; de rode lijn geeft de site van de infiltratiegalerijen aan) ASB, PP 669.....	25
Figuur 24: Jules Buyssens, Plan van het park van het Reigerbosdomein. A. Maumené, Le château de la Héronnière (...) in: La Vie à la campagne, X, 124, 15 november 1911. Bibl. Pechère (O. DeBruyn en B. Fondu, Een andere kunst van het bouwen. Landschapsarchitectuur en tuinbouwkunst; Erfgoed Brussel nr. 3-4. September 2012	26
Figuur 25: Rioleringsplan van de Godshuisstraat (gemeentelijk) opgesteld door Felix Sterckx, gemeentelijk landmeter, 1894. Centrum Lokale Geschiedenis	28
Figuur 26: 1896: Project voor het rechte trekken van de Woluwe en voor overwelling in het verlengde van de Woluwestraat en de Middelburgstraat in Bosvoorde. Tracés van de Leybeek en de Woluwe, vóór de oversteek van de Vorstlaan. Centrum Lokale Geschiedenis.	28
Figuur 27: F. Sterckx, Detailplan voor de rechte trekking van de Woluwe tussen de Villastraat en de grens van Ten Reuken. 1896 (het plan wordt ondersteboven gepresenteerd om georiënteerd te zijn zoals de vorige). Centrum Lokale Geschiedenis.	29
Figuur 28: Bosvoorde vóór de aanleg van de Vorstlaan. ASB K&PI van Brussel 124-5	29
Figuur 29: Vorstlaan rond 1910, gezien vanuit het gemeentehuis, oude prentkaart, Collectie Belfius	30
Figuur 30: Het Jagersveldpark en de Middelburgstraat rond 1910. Prentkaart, Collectie Belfius.....	31
Figuur 31: Plattegrond van 1906 met de aanleg van de Vorstlaan en de nieuwe vijvers (deel). Centrum Lokale Geschiedenis.	32
Figuur 32: De Vorstlaan, kort na de inhuldiging. Prentkaart, Collectie Belfius.	33
Figuur 33: Ten Reukenvijver (circa 1950? ASB.)	33
Figuur 34: Kaart van het Zoniënwoud, Stevens, 1916. Centrum Lokale Geschiedenis.	34
Figuur 35: Zoniënwoud. Wegenkaart opgesteld door Touring Club van België, uitgevoerd door de cartografische onderneming E. Patesson, april 1919. Centrum Lokale Geschiedenis	34
Figuur 36: Pleinvijver, prentkaart uit 1920 (Centrum Lokale Geschiedenis van Watermaal-Bosvoorde, Coll. Van Eetvelde)	35
Figuur 37: Uittreksel uit de overzichtsplattegrond van de gemeente uit 1951 (bron: W. Delhay, Les abords de la rue de l'Hospice ... HISCIWAB, 2016).....	36
Figuur 38: Schoolvijver in 1953, Orthofotoplan (BruGIS)	36
Figuur 39: Leybeekvijver in 1961, Orthofotoplan (BruGIS)	36
Figuur 40: Vóór de aanleg van het Senypark in 1953, Orthofotoplan (BruGIS)	37
Figuur 41: Senypark in 1961, Orthofotoplan (BruGIS).....	37
Figuur 42: Vóór de aanleg van de Appelbloesemgaarde in 1953, Orthofotoplan (BruGIS)	38
Figuur 43: Appelbloesemgaarde in 1961, Orthofotoplan (BruGIS)	38
Figuur 44: Hydrografisch netwerk van Brussel (bron: Leefmilieu Brussel)	40

Figuur 45: Voltooiing van een deel van de overwelling van de Woluwe in 1953 (bron: Association de coord. et. al., 1983: 42)	41
Figuur 46: De Woluwevallei bij Bosvoorde, langs de Vorstlaan. Er zijn meer vijvers dan in de vorige eeuw (Topografische kaart van België: 1958)	43
Figuur 47: Villa Reygersberg, circa 1950.	44
Figuur 48: Villa Plucker, circa 1970.....	44
Figuur 49: De prefablokalen	44
Figuur 50: de prefablokalen en het speelterrein.....	44
Figuur 51 - Villa Reygersberg aan het begin van de eeuw. Prentkaart. Privécollectie.....	45
Figuur 52 - Het landgoed Le Hêtre van landschapsarchitect Jules Janlet, begin 20ste eeuw en daarna gekocht door het Collège Saint-Hubert rond 1978. In: G. Van de Putte, Le Collège Saint-Hubert - 50 ans. 1953-2003. z.p.; z.d.	45
Figuur 53 - Atlas der waterlopen, 1956 Ten Reuken. Collectie Stapels.	47
Figuur 54: Plan voor de omleiding van de Woluwe ter voorbereiding op de bouw van de Royale Belge. Collectie Stapels.	47
<i>Figuur 55: Luchtfoto van de site genomen in 1961 (BruGIS).....</i>	<i>48</i>
Figuur 56 Huidig zicht op de koker van de dode arm (Foto ERU) - Figuur 57 Zicht op de waterval van het Ten Reukenpark (Foto ERU)	48
Figuur 58: Luchtfoto van de site uit 1971 (BruGIS)	49
Figuur 59: Luchtfoto van de site uit 1985 (BruGIS)	50
<i>Figuur 60: Plan voor de uitbreiding van de Royale Belge, 1983-1985. Collectie Stapels.....</i>	<i>51</i>
<i>Figuur 61: Het park aan het begin - referentiesituatie (bron: Eole)</i>	<i>51</i>
Figuur 62: Huidige hydrografie rond de site, oktober 2021 (BruGIS)	51
Figuur 63: Luchtfoto van de site uit 2020 (BruGIS)	52
Figuur 64: Kaart uit 1904 (Cartesius.be).....	53
Figuur 65: Centrum Lokale Geschiedenis wegenkaart Zoniënwoud De Boeck, 1908.....	53
Figuur 66: Centrum Lokale Geschiedenis kaart Zoniënwoud, Stevens 1916	53
Figuur 67: E. Patesson; Zoniënwoud, Wegenkaart opgesteld door de Touring Club van België, uitgevoerd door de cartografische onderneming, april 1919	53
<i>Figuur 68: Hydrologische situatie in het verleden (topografische kaart, 1939)</i>	<i>54</i>
Figuur 69: Site in 1944 (Orthofotoplan, BruGIS)	54
Figuur 70: Site in 1953 (Orthofotoplan, BruGIS)	55
<i>Figuur 71: Hydrologische situatie in het verleden (topografische kaart van België, 1958).....</i>	<i>55</i>
Figuur 72: Reigerbosvijver in 1953 (of Hulinvijver) (Orthofotoplan, BruGIS).....	55
<i>Figuur 73: Site in 1961 (Orthofotoplan, BruGIS).....</i>	<i>55</i>
Figuur 74: Zoom op de Hulinvijver in 1961	55
<i>Figuur 75: Massaoverzicht en inplantingsplan van de hoofdzetel aan de Vorstlaan 25 (Dufau & Stapels, 1966, in MER 'Vorstlaan 23', vol. I, p. 359).....</i>	<i>56</i>
<i>Figuur 76: Hydrologische situatie in het verleden (topografische kaart van België, 1969).....</i>	<i>56</i>
Figuur 77: Site in 1971 (Orthofotoplan, BruGIS)	56
Figuur 78: Site in 1977 (Orthofotoplan, BruGIS)	56
Figuur 79: Loop van de historische Woluwe, gewijzigd voor de bouw van het Sint-Hubertusgebouw (Dufau, Stapels & Dacbert, 1982, in MER 'Vorstlaan 23', vol. I, p. 360).....	57
<i>Figuur 80: Plan voor de uitbreiding van de Royale Belge, 1983-1985. Collectie Stapels.....</i>	<i>57</i>
Figuur 81: Site in 1987 (Orthofotoplan, BruGIS)	57
Figuur 82: Site in 1996 (Orthofotoplan, BruGIS)	57
Figuur 83: Benamingen van de waterlichamen op de site (Leefmilieu Brussel, 2012, in ARIES, MER Vorstlaan 23, 2018)	57

Figuur 84: Sanering van afvalwater in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest: vergaarbekkens van de waterzuiveringsstations, Leefmilieu Brussel, 2014	58
Figuur 85: Schema van de overwelling van de Woluwe: het bovenste niveau van de pijpleiding is de Woluwe en het onderste niveau is de collector (bron: WBP 2016-2021, Leefmilieu Brussel en Tractebel)	59
Figuur 86: Hydraulisch netwerk van de site van de Royale Belge in 2020 (Eole paysagiste)	60
Figuur 87: Schematisch profiel van de Woluwe in de buurt van de site (ARIES, 2017)	60
Figuur 88: Huidig en aanbevolen profiel voor de Sint-Hubertusvijver (ARIES op basis van het BIM-profiel, 2017).....	60
Figuur 89: De Woluwe bij Sint-Lambrechts-Woluwe, prentkaart, circa 1910, Collectie Belfius. Dit uitzicht geeft een idee van hoe de vallei van Bosvoorde er tot het midden van de 19de eeuw uitzag.....	64

1.2. Foto's

Foto 1: Sporen van de Woluwe in het Bosvoorde van vandaag. Links en in het midden, wat overblijft van het historische tracé, een kort stuk van de waterloop op de site van de Royale Belge (ook wel de dode arm genoemd), waarvan beide uiteinden te zien zijn; links is een bouwwerk te zien dat gebouwd werd volgens een plan uit 1873 (zie p. 20). Rechts de rotswaterval in het Ten Reukenpark, rond 1910 aangelegd op de helling die ooit de in 1832 gebouwde molen van water voorzag (zie p. 15 en p. 32).

(Foto's ERU) 4

fig. 2: J. Werkman en zoon, Beek in Bosvoorde, z.d. (gezicht geschilderd op een bord uit het dessertservies dat Leopold I in 1833 schonk aan Jean-Baptiste Coppieters't Wallant, burgemeester van Brugge; fotografische reproductie), ASB..... 7

Foto 3: De Woluwe aan de Middelburgstraat voorafgaand aan de overwelling, historische foto, Centrum Lokale Geschiedenis. Deze foto geeft ons een vrij nauwkeurig idee van de breedte van de waterloop. De Woluwe was een open riool geworden dat het afvalwater van de huizen langs de oevers verzamelde.. 27

Foto 4: Recente uitzichten over de Woluwe ter hoogte van de Appelbloesemgaarde (foto's ERU, 2021) 38

Foto 5: Aanleg van een deel van de overwelling in 1933 (bron: Association de coord. et. al, 1983. Eau(x), Water(s), Sanering van het water: de interkommunale structuur van de grote valleien van Brussel en omstreken, p. 42) 40

Foto 6: Verfraaiing van de site dankzij een waterpartij (bron: beschermingsbericht) 46